

Vlček, Radomír

Od moskevského státu k sankt petěburskému impériu

In: Vlček, Radomír. *Kapitoly z ruských dějin 18. století : geneze a vývoj ruského impéria*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 37-104

ISBN 978-80-210-6930-5; ISBN 978-80-210-6933-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131140>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III. Od moskevského státu k sankt petěrburskému impériu

1. Cesta Petra I. Alexejeviče k moci

Roku 1682 zemřel třetí ruský car z rodu Romanovců – Fjodor. Tentýž den byl ani ne desetiletý carevič Petr Alexejevič za podpory patriarchy moskevského a vši Rusi Joachima (1621–1674–1690) svolán novým ruským carem. Jednalo se již o druhé svolání Petra carem. K prvnímu svolání došlo roku 1676, bezprostředně po smrti Petrova a Fjodorova otce Alexeje. Bylo totiž obecně známo, že Petrův starší bratr Fjodor je fyzicky slabý a jen stěží bude zvládat náročné a dlouhodobé plnění vladařských povinností.

Svolání Petra carem, které ještě neznamenovalo oficiální převzetí trůnu, bylo v roce 1676, podobně jako o šest let později, v roce 1682, vehementně prosazováno Petrovou matkou Natálií K. Naryškinovou (1651–1694) a jejími pokrevními příbuznými – Naryškinovci. Dalším podporovatelem byla vlivná osobnost Petrova vychovatele bojara Artamona R. Matvejeva. Jejich spojené síly však v roce 1676 k tomu, aby se Petr skutečně stal carem, nestačily. Svolání bylo bojarskou dumou anulováno a carem byl korunován nejstarší Alexejův syn Fjodor pocházející z Alexejeva prvního manželství, které Alexej uzavřel v roce 1648 s Marií I. Miloslavskou (1624–1669).

V době nástupu na trůn byl Fjodor I. Alexejevič, podporovaný především příbuznými Marie Miloslavské – Miloslavskými –, čtrnáctiletý. Miloslavští ovšem, vystrašení Petrovými ambicemi a ambicemi jeho příbuzných, se od samotného počátku Fjodorovy vlády snažili soustředit ve svých rukách takovou moc, aby nebyla narušitelná ani zpochybnitelná. Naryškinovci byli zásahem Miloslavských zcela odstaveni na vedlejší kolej, Matvejev byl dokonce obviněn z přípravy spřísahání proti zemřelému carovi Alexejovi a poslán na základě zmanipulovaného soudního procesu nejprve do věrchoturského a později do pustozerského kláštera (nacházejícím se v nehostinném kraji na severozápadě Ruska).

Stávající politické dění jako by opakovalo situaci, kterou bylo možné sledovat před sto lety, kdy po smrti cara Ivana IV. nastoupil na trůn ne právě nejschopnější Ivanův syn Fjodor Ivanovič, za kterého pak vládl jeho švagr Boris Godunov a jeho příbuzní – Godunovci. Jenomže, a z toho se Naryškinovci mohli poučit, se proti Godunovcům záhy (a zejména pak po roce 1598, kdy Fjodor zemřel a na trůn usedl právě Boris Godunov) aktivovala velmi silná klika oponentů. Byla tvořena především z nejurozenějších bojarských rodů Šujských a Bělských. Následně vyvolané spory byly tak výrazné a natolik zachvátily ruskou společnost, že země se tehdy přehnala vlna občanské války. Jediným

zklidňujícím a zemi stmelujícím prvkem, jak už jsme výše viděli, tehdy zůstala pravoslavná víra. Za ní stála především ruská pravoslavná církev jako tehdy autoritou tvořený mocný činitel. Nikoli ovšem všemocný! A tak trvalo delší dobu, než se jednoznačně prosadil. Ruská země nejprve musela pocítit ještě větší nebezpečí. I přesto, že se vysocí církevní představitelé opakovaně snažili rozpory uvnitř Ruska zklidnit, vyhrotil se konflikt do velkých otevřených rozporů, z nichž tylo zahraničí. Především tradiční soupeř v podobě Rzeczpospolite. Moskevské Rusi pak do slova a do písmene hrozilo na počátku druhého desetiletí 17. století smrtelné nebezpečí.

Miloslavští si ve svém působení v sedmdesátých letech 17. století byli analogie se smutnými časy počátku 17. století a se zmatky plynoucími z opakování se takové situace vědomi. Zejména jim bylo zřejmé, že úspěšné vládnutí není apriorně dáno urozeností. A tak se snažili využít další schopné. Dali proto možnost prosadit se i některým osobnostem, které jim nebyly vysloveně nakloněny, ale které prokazovaly mimořádné schopnosti. Vyžadovali ovšem od nich, a to zcela pochopitelně, loajalitu. Tím vlastně podporovali možnost, aby se v Rusku stále více prosazovala služebná šlechta. Nutno v této souvislosti podtrhnout, že služebná šlechta se v Rusku formovala na bojarském základě. Vždy, i v případě služebné šlechty, se totiž jednalo výhradně o příslušníky významných ruských šlechtických (bojarských) rodů. Pokud šlo o služebnou šlechtu, pak ne vždy jen nejvýznamnějších rodů, ale i takových, jež by nebyly někdejšími mestničestvem předestínovány k vykonávání nejvýznamnějších postů.

Aby však Miloslavským služebná šlechta jiných rodů nepřerostla přes hlavu, nikdy ji nepřivilegovali jako vrstvu či dokonce stav. Vždy vyzdvihovali jen jednotlivce. A nejčastěji takovým způsobem, aby se jejich případné mocenské aspirace mezi jednotlivými rody paralyzovaly. Tím vytvořili tradici uplatňovanou pak v 18. století celou ruskou politickou garniturou. Příkladem osobností vyzdvižených Miloslavskými byli stolník Ivan M. Jazykov († 1682), okolničič Alexej T. Lichačov († 1729) a bojar Vasilij V. Golicyn (1643–1714). Nikdo z nich nebyl neurozeného původu, nikdo z nich však ani nepatřil mezi dvořany.

Petr byl jediným synem cara Alexeje Michajloviče a jeho druhé manželky Natálie K. Naryškinové. Car Alexej měl s již zmíněnou první ženou Marií Miloslavskou ještě dva syny – Fjodora, svého bezprostředního nástupce narozeného roku 1661, o kterém jsme se již zmiňovali, a Ivana narozeného roku 1666. Marie roku 1669 zemřela. Alexej Michajlovič dlouho sám nezůstal; oženil se podruhé. Dne 30. května 1672 podle v Rusku platného juliánského kalendáře, tedy podle v Evropě již století užívaného gregoriánského kalendáře 9. června 1672, resp. roku 7.180 od stvoření světa, jak se v té době ještě nejčastěji v Rusku počítalo, se narodil Petr Alexejevič, budoucí car Petr I. zvaný Veliký. Vychováván byl v duchu obvyklé aristokratické morálky, tedy s cílem získat solidní všeobecné vzdělání, nikoli však takové, které by jej připravovalo k nástupnictví na carský trůn. Byli zde přece jeho dva starší navíc zpola nevlastní bratři Fjodor a Ivan. Jenomže Petr nejen intelektem ale i fyzickými schopnostmi výrazně svoje starší bratry předčil. A navíc měl skvělé učitele: v církevních záležitostech Simeona Je. Polockého (1629–

1680), v politických vědách Artamona S. Matvejeva, ve vojenské teorii skotského generála Patricka Gorgona (1635–1699) a švýcarského generála Franze Leforta (1656–1699) a v hospodářských záležitostech holandského kupce Franze Timmermana († 1702). Od nich získal jak značné znalosti klasického vzdělání a jazyků, tak znalosti matematiky, astronomie, geografie, navigace, obchodu i vojenské strategie. Dnešní terminologií bychom mohli říci, moderních a praktických věd.

Dalším důležitým aspektem determinujícím Petrův život byla skutečnost, že Petr prožíval dětství v době, ve které mezinárodně politické postavení rozhodně nebylo pro Rusko ideální. Stále totiž muselo bojovat a soupeřit s Rzeczpospolitou o Ukrajinu, s Osmanskou říší a Krymskými Tatary o černomořský prostor a se Švédy o přístup k Baltickému moři. Tedy neustálé mocenské střety, v nichž se více či méně prosazovaly státní mocenské ambice, ruská expanze ale i obrana, které pak ovlivňovaly veškerý Petrův náhled na Rusko. Nešlo přitom jen o to neustále rozšiřovat říši, ale a to na prvním místě, budovat pevné garance, které by anulovaly dosavadní všudypřítomné obavy z polského, osmanského, švédského či jiného ohrožení. Obavy z něj přesto provázely Petra téměř na každém kroku i v době jeho skutečného vládnutí, dokonce až do jeho smrti, a neustále v něm vyvolávaly panickou hrůzu, že nebude schopen zajistit bezpečí své říše.

Petrovo druhé svolání panovníkem, k němuž došlo v roce 1682 po smrti cara Fjodora Alexejeviče, bylo do značné míry reakcí moskevských bojarů a části strelců na předchozí dominaci Miloslavských a jejich „vyskočků“, jak rodová šlechta s oblibou nazývala ty představitele služebné šlechty, kteří se dostali do nejvyšších státních funkcí, aniž by byli nejurozenějšího původu. V čele opozice proti nim stáli Naryškinovci. Ale nespokojenost s Miloslavskými se projevovala i mezi jinými ruskými bojarskými rody a ostatními vrstvami ruské společnosti. To umožnilo, aby se Naryškinovci, ačkoli byli za Fjodorovy vlády zbaveni možnosti ovlivňovat politiku, stali symbolem a současně i skutečným vůdčím elementem protimiloslavské opozice. Jednalo se o postupně se upevňující a rozšiřující okruh bojarských kruhů, které svoje otevřené vystoupení proti Miloslavským připravovaly na okamžik Fjodorovy smrti. V obavách z božího trestu nechtěli vystupovat proti legitimnímu panovníkovi, a tak snahu prosadit svoje vládnoucí ambice na úkor Miloslavských soustředili na okamžik skonu. Vskutku se jednalo o okamžik, nikoli dobu po smrti. Oznámení panovníkova skonu mělo být bezprostředně spojeno s vyhlášením, že Miloslavští jsou zbaveni všech svých vlivů. Šok ze smrti měl být svázán se šokem ze změny vlivných osobností. Moskevská společnost se neměla zmocni na odpor. Protože Fjodor nebyl právě nejpevnějšího zdraví, dala se jeho smrt očekávat. „Převrat“ se proto v opozičních kruzích pečlivě a intenzívně připravoval. S přibývajícími Fjodorovými zdravotními komplikacemi, zejména od počátku osmdesátých let 17. století, aktivita Naryškinovců vzrůstala. Bedlivě sledovali každý politický problém a na něm hledali proti Miloslavským další spojence. Bylo zřejmé, že využijí všech příležitostí, aby se co nejdříve na úkor Miloslavských prosadili. Naryškinovci tedy byli v okamžiku Fjodorovy smrti na Petrovo svolání carem dobře připraveni. A to i z mocenského hlediska, pře-

devším takového, které se týkalo nezbytné podpory armádou, tedy její elitou v podobě pro Petra spolehlivých preobraženských potěšných vojsk.

Petrovo svolání panovníkem po Fjodorově smrti však bylo vážným prohřeškem z hlediska ruských historických tradic: bylo porušením práva primogenitury. Jeho nevlastní bratr Ivan byl sice fyzicky i duševně zaostalý, ale přece jen byl starší. To byla výborná záminka pro Miloslavské, aby nejen vyjádřili vůči Petrovi a za ním stojícím Naryškinovcům nevoli, ale aby v následujících dnech a týdnech po svolání v odkazu na tvrzení, že Petr, resp. Naryškinovci zcela zásadně porušují ruskou tradici, je začali pomlouvat a velmi intenzívně proti nezletilému Petrovi coby carovi intrikovat. Následovaly spory, které se přenesly i na moskevskou veřejnost. Nejvíce na ni působilo, že spory o Petrovo nástupnictví byly ovlivněny aktivitou Petrovy nevlastní a Ivanovy vlastní sestry Sofie Alexejevna (1657–1704). Ta totiž nabízela jakousi pro Naryškinovce ovšem nepřijatelnou variantu: ani car Petr, ani car Ivan. Když už by ale nebyl carem Ivan, Sofie se totiž více klonila k Miloslavským, nechť je ona, zletilá Sofie, které bylo v té době dvacet pět let, regentkou. Ať již za nezletilého Ivana nebo, aby uklidnila Naryškinovce, Petra (či dokonce, jak docela často připouštěla, za oba). Vládnout (tahat za otěže vrcholné politiky) bude bez toho ona a ti, kteří ji podpoří. S největší pravděpodobností tedy opět Miloslavští.

Tím, kdo Sofiiny návrhy nejvíce podporoval, byl její strýc Ivan M. Miloslavskij (?–1685). Byl to skvělý intrikán, který dokázal získat pro tuto „třetí cestu“, tedy pro podporu Sofiiny kandidatury na místo regentky, „vyskočka“ Vasilije V. Golicyna, požívajícího tehdy mimořádnou autoritu mezi dalšími ruskými služebníky šlechtici nezávisle na tom, zda stáli na straně Miloslavských nebo Naryškinovců. A podařilo se mu získat také podporu elity moskevských vojenských jednotek – střelců. V čele moskevského střeleckého vojska tehdy stál představitel Justičního („sysknogo“) příkazu bojar kníže Ivan A. Chovanskij (poč. 17. stol.–1682). A tak z Golicynovy iniciativy a za vedení Ivana Chovanského jen dva dny poté, co byl Petr prohlášen carem, 6. června 1682 propuklo protipetrovské moskevské povstání střelců, označované podle jeho vůdce – chovantšina. Na Chovanského příkaz byl na Rudém náměstí v Moskvě vztyčen sloup se jmény všech údajných nepřátel ruského trůnu.⁵⁰ A podle toho začalo jejich pobíjení. Obětí nastalé krvavé řeže se stali mnozí Naryškinci a jejich přátelé: např. carevnini bratři Afanasij K. (?–1682) a Ivan K. Naryškinovce (1658–1682), rádce Artamon S. Matvejev, spisovatel Ivan M. Jazykov (?–1682), bojaři Michail Ju. Dolgorukov (1632–1682) a Fjodor P. Saltykov (?–1682). Ostatní Naryškinci, kteří unikli popravě, byli zbaveni svého majetku a donuceni opustit Moskvu.

S takovou ráznou „pomocí“ střelců nebyl Petr detronizován, ale byl „jen“ odsunut do role „mladšího cara“. Za „staršího“, tedy hlavního cara byl vzápětí prohlášen Ivan Alexejevič. Protože však byli oba „panovníci“ nezletilí, bojarská дума, v níž si Milo-

⁵⁰ Takováto forma proskribování nepřátel byla v Moskvě tradiční.

slavští prosadili většinu, stanovila regentku. Sofii. Historiografie tradičně uvádí, že její „poradní“ role regentky zacházela tak daleko, že při přijímání návštěv usedala za závěsem oddělujícím oficiální část komnaty, jíž vévodil prapodivný trůn pro dva cary, od neoficiální, ze které svoje rady našeptávala. Že se zřejmě nejedná o výmysl, dosvědčuje skutečnost, že trůn je nyní součástí expozice Historického muzea v Moskvě na Rudém náměstí.⁵¹

Počátek Sofiiny vlády, resp. Petrovy „spoluvlády“ byl naplněn krvavými událostmi pokračující reže chovanštiny. Sofie se polekala, že by se chovanština mohla obrátit i proti ní a pokusila se ji radikálními kroky zastavit. Chtěla tak učinit nikoli kvůli tomu, že by chtěla ušetřit svoje odpůrce, Naryškince, ale i proto, aby projevila panovnickou ráznost a vyvrátila domněnku, že se stává loutkou v rukou jiných mocných – bojarů. Opět se snad nabízí historická paralela: počátek vlády Lžidmitrije I., který se k moci dostal po krvavých střetech a téměř bratrovražedné válce mezi moskevskými bojarý. Jakmile se však Lžidmitrij I. ujal skutečné vlády, snažil se nejrůznějšími prebendami vlivným osobám spory uklidnit a tím se stylizovat do role spravedlivého, ale rázného cara.

Sofie oplátkou za mnohačetné vyslovené vraždy činěné střelci pod Chovanského vedením učinila jakousi obdobu: nechala popravit velitele střeleckého vojska Ivana Chovanského a spoluvůdce chovanštiny Ivanova syna Andreje I. Chovanského (?–1682). Chovanští ovšem rozhodně nepatřili mezi Sofiiny protivníky. Dokonce naopak! Stali se však nepohodlnou loutkou ve hře o to, kdo bude mít v následujících letech v moskevské říši rozhodující slovo. A kdo si jej rázností svých kroků prosadí. Jednalo se tedy spíše o potenciální, než skutečné protivníky. Nicméně ruská historie (včetně z našeho pohledu historie moderní) prokazuje, že taková situace se mohla kdykoli zopakovat. A tak není divu, že těmito událostmi byl vážně dotčen Petr; o svoji hlavu se i v letech, kdy již byl skutečným absolutistickým panovníkem, permanentně obával.

Je třeba podotknout, že Petr byl krátce poté, co se Sofie ujala regentství, společně s matkou Natálií odsunut z moskevského Kremlu na „venkov“, za Moskvu, do vesnice Preobraženskoje, kde si směl vytvořit vlastní náplň svého života. Aby si mohl, snad jako každý šlechtický synek této doby hrát na válku, byly mu jako výsostnému „vězni“ přiděleny pro potěchu vojenské jednotky – tzv. potěšné pluky. S nimi mohl dle libosti manipulovat. Petr tuto skutečnost pojal jako hru. Ovšem nikoli pouze jako dětskou hru, ale jako skutečnou hru o svoji a celou ruskou budoucnost. Konstatování, že v jeho dospělosti se z potěšných pluků staly elitní jednotky – Semjonovský a Preobraženský pluk, hovoří za vše.⁵²

51 Historické muzeum uzavírající jednu část moskevského Rudého náměstí bylo postaveno v letech 1875–1881 a slavnostně otevřeno roku 1894. Jednalo se o etapu vrcholícího velkoruského nacionalismu, ve které byl kladem maximální důraz na vše skutečně ruské. Tedy na to, co mělo prokazatelně ruské historické tradice.

52 Semjonovský pluk byl roku 1820 carem Alexandrem I. zrušen. Došlo totiž v něm ke vzpouře proti veliteli, který s vojáky zacházel nelidsky. Vojenský soud rozhodl o tom, že v případě velitele došlo skutečně k nelidskému zacházení, a tudíž k překročení jeho pravomocí, a byl za svoje činy popraven. Popraveno však

Sofie vládla prostřednictvím několika osobností, jímž dávala okázale najevo svoje sympatie. Jedním z nich byl výše zmíněný kníže Vasilij V. Golicyn (1643–1714), který především organizoval Sofinu zahraniční politiku. Byl v ní skutečným mistrem. Zřetelné je to patrné na jeho jednání o mírové smlouvě s Rzeczpospolitou, která byla právě jeho zásluhou s ní uzavřena roku 1686. Navázala na andrušovské příměří a vymezila rusko-polské mírové vztahy v širších mezinárodně politických souvislostech. Golicyn jednal rovněž s Čínou – jeho zásluhou byla v roce 1689 s ní podepsána Nerčinská smlouva, další cenný krok k upevnění Ruska, tentokrát v mezinárodně politické dimenzi ve směru východním, přesněji k Asii. A nelze zapomenout ani na Golicynova jednání s diplomaty Osmanské říše. Golicyn se ovšem rovněž podílel na umožnění volného vstupu Prusů do Ruska a na budování jejich slobod⁵³ v Archangelsku, Smolensku a Pskově a v neposlední řadě i u Moskvy, kam rád zacházel i pozdější car Petr První. Inspiroval se zde totiž řadou západoevropských nápadů.

Vraťme se ale k výše zmíněnému Golicynovu jednání s Osmanskou říší. To totiž bezprostředně souviselo s Golicynovou zásluhou, že se Rusko stalo členem protiosmanské Svaté ligy. Jednalo se o Svatou ligu, jež vznikla roku 1684 z iniciativy římského papeže Inocence XI. (1611–1676–1689). Pod jeho patronací pak působila v osmdesátých letech 17. století jako spojení Svaté říše římské národa německého, Benátské republiky a Rzeczpospolite.⁵⁴

Golicyn zastupující Rusko při jednáních se Svatou ligou vedl také na důkaz ruské serioznosti v letech 1687–1689 ruskou armádu proti osmanským spojencům na Krymu Krymským Tatarům. Jenomže toto tažení se stalo Golicynovi osudným. Nebylo úspěšné, a tak od toho se odvíjející následné kritiky Sofiiny vlády využil Petr k převratu, jímž se v roce 1689 ujal moci jako jediný ruský car. Sofie byla, jak bylo v Rusku u nepohodlných žen obvyklé, poslána do kláštera, Golicyn byl zbaven svých úřadů a posláni s celou rodinou nejprve do Jarenska, správního centra Archangelské oblasti a o rok později do Pustozerska, místa za polárním kruhem. Tam také v roce 1714 Golicyn zemřel.

Rok 1689 byl v Petrově životě velmi důležitým mezníkem: chopil se již natrvalo vlády nad Ruskem. Jeho vláda, oprávněně označovaná jako absolutistická, je spojována s řadou reforem. U jejich zrodu i organizace skutečně stál samotný car Petr. Nutno však zdůraznit, že vlastní Petrův nástup k moci roku 1689 ještě neznamenal okamžitý začátek Petrova reformního úsilí. Petr se totiž stále, tak jako dříve, poohlížel po názorech své matky Natálie. Rozhodně nechtěl proti ní nic zásadního učinit. A Natálie ctila ruské tradice a zvyklosti. Z hlediska Petrova reformního úsilí byl důležitější než rok 1689, rok

---

bylo rovněž sedm neaktivnějších povstalců. Car ovšem všem odsouzeným udělil milost, byli „jen“ posláni do vyhnanství na Sibiř, a Semjonovský pluk byl rozpuštěn.

53 Sloboda je termín označující vesnici. Vyznačuje se však právy a privilegii platnými pro její obyvatele. V případě slobod pro cizince se jednalo např. o právo vybudovat kostel podle své víry a současně povinnost neopouštět slobodu bez povolení cara či toho, pod jehož jurisdikci sloboda náležela.

54 Srov. Peter ENGLUND, *Nepřemožitelný. Historie první severní války*. Praha 2003, s. 678–680.

1694, kdy Natálie zemřela. Petr se poté vrhl do reformního snažení bez jakýchkoli skrupulí. Ani on sice nechtěl zcela zavrhnout ruské tradice, ale modernizovat Rusko s cílem vybudovat moderní stát, chtěl za každou cenu. Petrovi přitom nešlo jen o vnitrostátní změny. Dokonce by bylo možné hovořit o tom, že primární pro něho bylo mezinárodně politické postavení Ruska. Tedy jeho mocenská konkurenceschopnost odvíjející se od bezproblémového chodu ruského státu. K tomu však nutně potřeboval silnou a schopnou armádu a finance. A ty začal Petr shánět neprodleně právě po matčině smrti. Bezprostředně po skončení smutečního období, v září 1694 Petr uspořádal přímo v Moskvě velké vojenské manévry. Jednak jimi demonstroval, že má v armádě velkou oporu a jednak jimi zahájil svoji aktivní politiku vůči Osmanské říši. Některé jednotky zůstaly v pohotovosti až do zahájení prvního azovského tažení. V pohledu na celou Petrovu politiku pak bylo zřejmé, že Petr rokem 1694 opustil doposud ještě jím udržované vládní tradice. Základem toho se stala změna osobností, které určovaly dosavadní politiku a které na jeho názory a stanoviska mohly mít bezprostřední vliv. Obklopil se totiž lidmi typu stolníka, knížete Fjodora Ju. Romodanovského (1640–1717) a generála Ivana I. Buturlina (1661–1738), radikálně smýšlejícími „vyskočci“, pro něž minulost a tradice Ruska byly něčím, čím není nutné se až tak striktně řídit. Zcela zavrhnout je ovšem nechtěli ani oni. To je ostatně přístup typický pro všechny ruské reformátory hledající inspiraci za ruskými hranicemi.

Na počátku 18. století tvořila ruská říše impérium o rozloze šestnácti milionů km² s třiceti pěti miliony obyvatel. Pro porovnání: Osmanská říše měla v téže době třicet milionů obyvatel, Francie dvacet sedm milionů, Anglie šestnáct milionů. Z třiceti pěti milionů obyvatel ruského impéria představovali Rusové (Velkorusové, Malorusové a Bělorusové) odhadem šedesát až sedmdesát procent. Více než devadesát procent obyvatel ruské říše žilo na venkově a devadesát pět procent obyvatelstva se živilo zemědělstvím. Drtivá většina těchto obyvatel byla v průběhu 18. století znevolňována. Nejrychleji probíhal tento proces právě za Petra I., takže na konci jeho vlády tvořili nevolníci závratné číslo – osmdesát procent obyvatelstva. Z toho bylo čtyřicet procent nevolníků připoutáno ke státním statkům nebo ke statkům carské rodiny a šedesát procent ke šlechtickým a církevním pozemkům. Poddaní museli vrchnosti odvádět kromě daní vypočítávaných podle majetku (daně z domu, pole, dobytka a dokonce i z vlastní duše) také pravidelnou naturální (obilí, med, vosk, ovoce) nebo později peněžní daň – obrok. V průběhu 18. století se nejprve na šlechtických statcích a později i na státních, carských a církevních, k ní přidala roboty. Představovala v dané oblasti stanovený určitý počet dnů, který museli nevolníci odpracovat na statkářské půdě bez nároku na jakoukoli odměnu. Počítali se na „mužské a na ženské dny“. Za robotu se stejně jako za obrok, tj. daně v Rusku kolektivně ručilo (občina). V Rusku se roboty označovala termínem barščina.

Proces znevolňování byl za Petra zintenzivněn po první revizi počtu obyvatel ruského impéria, která proběhla roku 1714. Na jejím základě byli rolníci rozděleni do dvou

velkých skupin: na znevlněné („krepostnyje“) a doposud svobodné. Ke „krepostnym“ byli přiřazeni i bezzemci („chlopy“). Všichni muži, od dětí po starce, kteří nepatřili k prvnímu (duchovenstvu) a druhému (šlechtě) privilegovanému stavu, byli na základě carova rozhodnutí postupně zapisováni do seznamů („spiski“). Na základě tohoto zápisu byli povinni každoročně platit výše již uvedenou daň z duše („podušnuju podat“). Její výše se proměňovala, vytvořena však byla opačně, na základě částky nezbytné na vydržování pozemního a námořního vojska (které do doby Petra I. neexistovalo, a tak jej bylo nutné vybudovat a udržovat, což vyžadovalo ne zrovna drobný peníz).⁵⁵

Značná část venkovského obyvatelstva žila za Petra I. v občinách. Ruská obecina byla organizace, které byla přidělena vrchností půda, lesy, řeky a dobytek. Část půdy včetně lesů a pastvin obdělávali rolníci společně, druhá část jim byla rozdělena. Příděly, které občaníci dostali, byly čas od času přeměřovány a podle aktuálního stavu „duší“ v jednotlivých rodinách přerazdělovány (tzv. revize). Jednotlivci ani obecina jako celek nesměli s přiděleným majetkem bez souhlasu vrchnosti disponovat. Obecina byla pouze správcem majetku, správcem, který vrchnosti kolektivně zodpovídal za to, že její členové řádně splní všechny své robotní a daňové povinnosti. Hlavou obcíny byl starosta, kterého si volili starší obce, tzv. stařešinové. Úkolem starosty bylo dohlížet na dodržování tradičního způsobu života obce a také za něj ručit; ve vztahu k vrchnosti neměl žádná práva. Protože byla obecina založena na principu zvykového práva vycházejícího ze společného ručení označovaného v ruské literatuře termínem *krugovaja podat*, byla obecina rovněž odpovědna za trestné činy spáchané na jejím území a za odvod rekrutů. Pokud tuto funkci správně neplnila, byli její starosta i obecina jako celek trestáni. Takto pojatá kolektivní odpovědnost a kolektivní způsob odvodu produktů vedl zcela přirozeně k výrobní pasivitě a k celospolečenské apatii. Vytvářet nadprodukt bylo zbytečné, stejně si jej přivlastňovala vrchnost.

Ruská obecina sice nebyla v dějinách něčím mimořádným, v jiných evropských státech se s její analogií setkáváme pod názvem *marka* či *zadruga*, na rozdíl od jiných zemí, kde s výjimkou Balkánu nepřežila středověký systém, se však v Rusku udržela až do novověku. Byla názornou ukázkou staleté neměnnosti ruského způsobu života a výroby, neměnnosti vzdálené západoevropskému způsobu, v němž se výroba a trh se zemědělskými produkty velmi úzce propojoval. Ruští revolucionáři, zejména ti, kteří aktivně působili ve druhé polovině 19. století, považovali obecinu za typický znak ruského hospodářství a ve svých vizích ji chtěli využít jako model pro socialistické či komunistické společenské vlastnictví. Zejména teze revolučního demokrata druhé poloviny 19. století Alexandra I. Gercena (1812–1870) o ruském rolnickém socialismu počítala s využitím obcíny jako základní buňky pro socialistické zemědělství. Nikdo z těchto revolucionářů nevzal v potaz zaostalost, která bránila vytvořit ekonomickou stimulaci, zájem rolníků vytvářet nadprodukt a rozšiřovat domácí či zahraniční obchod.

55 Srov. Vasilij O. KLJUČEVSKIJ, *Sočinenija* 4, Moskva 1956, s. 67.

Z předchozích staletí v Rusku přežívaly dvě formy držby půdy: poměštná (doživotní, spojená s konkrétní službou vůči státu či jeho konkrétnímu představiteli, carovi) a votčinová (dědičná). V roce 1714 Petr vydal zákon, který zakazoval dělení nemovitého majetku (včetně půdy) šlechty. Dědicem se směl stát, pokud se nedopustil nějakého závažného prohřešku, výhradně nejstarší syn. Jednalo se však pouze o držbu, která se nově dědila jen a pouze nejstarším synem, nebo pokud chyběl, tak nejstarší dcerou. Ostatní měli „nárok“ na zajištění formou honorované vojenské či státní služby. Ta se pak řídila hodnostním žebříčkem vymezeným v hodnostní tabulce („*Tabeli o rangach*“). Dříve byl základem kariéry původ. Jak jsme již výše viděli, tomu učinila přítrž zkáza měštničества. Hodnostní tabulka postavila na první místo zásluhy pro stát (cara).

Petrův zákon o jednotné pozemkové držbě se odvolával na ukaz o jedinovlastii a jedinoděržanii. Jím se obě formy vlastnictví – poměštná a votčinová – zrovnoprávňovaly a jejich držitelé se spojovali do jedné třídy – šlechty („poměščíki“). Nadále se však udržoval termín „dvorjanstvo“, který vymezoval majetnou elitu uvnitř šlechtického stavu. Šlechta byla v celém 18. století považována za stěžejní hodnototvornou vrstvu ruské společnosti. A to i přesto, že ruské hospodářství bylo minimálně od doby cara Ivana IV. (1547–1584), (až téměř do konce 19. století) založeno na nevolnictví. Důvod zavedení nevolnictví, které nastalo v Rusku v 16. století, byl výhradně ekonomický: nevolnictví mělo zajistit systematické, pravidelné a řádně řízené obdělávání velkých ploch zemědělské půdy. Nutno předeslat, že ve srovnání s předchozím modelem bylo nevolnické hospodářství z hlediska efektivity produkce skutečně pokrokem.

Znevolňování se odehrávalo v Rusku podobně jako jinde v Evropě postupně; jednalo se o dlouhodobý proces. Jeho kořeny, jak jsme již uvedli, sahaly do doby vlády Ivana IV. (1547–1584). K výraznému zintenzivnění pak došlo za vlády Borise Godunova (1598–1605), kdy Rusko v důsledku značně nepříznivých klimatických podmínek strádalo. Rusko dokonce zasáhl v letech 1601–1603 tříletý hladomor provázený epidemií cholery a moru. Hlady a nemocemi zahynulo více než půl miliónu obyvatel moskevského státu. Hladomory a nemoci zasáhly především vesnice, a tak tisíce rolníků opouštěly svoji půdu a stěhovaly se do měst. Tam, doufaly, najdou snáze carovo dobrodiní. Nešlo jen o víru v cara, chápaného tradičně jako dobrodiním oplývající hlavu velké rodiny – „báťašku“⁵⁶. Godunov totiž v kritických okamžicích hladu skutečně nechával otevírat carské sýpky a rozdávat obilí a poskytoval rovněž hladovějícím měst z carské pokladnice finanční prostředky.⁵⁷ Vesnice se vyliďňovaly, půda zůstávala ležet ladem a potravinová krize tradičně spojená s nemocemi, se kterými si tehdejší ruské lékařství nedokázalo poradit, se prohlubovala. Boris Godunov proto svým ukazem (výnosem) zavedl trvalé připoutání k půdě.

56 Analogicky se v těchto projevech lidového monarchismu, typických i pro modernější Rusku 18. století, užívalo označení carevny jako matky ruského rodu – „mátušky“.

57 Srov. Ruslan G. SKRYNNIKOV, *Car Boris i Dmitrij Samozvanec*. Smolensk 1997, s. 177–195.

Ve fázi zrodu nevolnictví měli rolníci určitá práva ve vztahu ke svým pánům, postupem času však rostla moc vlastníků půdy a práva nevolníků byla redukována. Ve druhé polovině 18. století již byli nevolníci chápáni jako věc, která je v osobním vlastnictví šlechtice. Nevolníci byli prodáváni (oproti půdě, která se až do listiny svobod šlechtě nemohla a tudíž ani nesměla prodávat), často už dokonce ani ne po rodinách, ale muži, ženy a děti byli oddělováni. Trhy s nevolníky se v 18. století konaly ve všech větších ruských městech. V novinách, které v Rusku 18. století vycházely, nebyly výjimkou inzertáty s nabídkou prodeje nevolníků.⁵⁸ V nich si také můžeme ověřit, že cena nevolníka byla přibližně na úrovni vycvičeného loveckého psa: pohybovala se mezi dvěma sty a pěti sty rublů. Cena za ženu byla nižší – mezi padesáti a dvěma sty rubly. Existoval i výměnný obchod – směna nevolníka za koně či psa.

Jak již bylo uvedeno, zejména během 18. století moc šlechticů nad nevolníky výrazně vzrostla. Tato skutečnost plynula z povinností, které byly na šlechtu uvaleny. A tak roboty dosahovala v 18. století v některých oblastech grandiózních rozměrů – pět až šest dnů za týden. Od dvacátých let 18. století byli totiž poměščíci (šlechtici) odpovědní za svoje rolníky i v tom směru, že za ně odváděli daň z duše. Oč více museli šlechtici odvádět státu, o to více nutili nevolníky k intenzitě práce. Ti se tomu bránili. Výjimkou nebyly projevy odporu či sběhnutí. A tak šlechta obdržela právo odbojné nevolníky trestat. V roce 1747 bylo poměščíkům např. dovoleno prodávat svoje nevolníky jako rekruty do armády, od roku 1736 mohli sami určit trest uprchlému nevolníkovi, od roku 1760 mohli na základě vlastního rozhodnutí posílat nevolníky na Sibiř a od roku 1765 je mohli podle libovůle posílat na nucené práce.

Nelze nepřipomenout, že životní podmínky ruských nevolníků byly v 18. století v mnohém podobné životním podmínkám severoamerických otroků. Nešlo jen o obchodování s nimi, ale především o způsob, jakým s nimi bylo zacházeno: jako s věcí. Rozdíl mezi nimi snad byl jediný: nebyli na svém území cizinci. Byli potomky chudých nevzdělaných Rusů, vůči nimž získal kdosi bohatší (ne vždy vzdělanější) majetková práva. Taková práva, z nichž se historicky (v 18. století proces znevolňování vyvrcholil) vyvinula téměř absolutní moc. Bez souhlasu pána se v 18. století nesměl nevolník oženit či vdát, pán mohl nevolníka libovolně tělesně potrestat. A tresty vskutku byly na denním pořádku. Jediné co pán nesměl, bylo nevolníka popravit. Zvláště tvrdé tresty byly za uprchnutí. A stále vzrůstaly. Např. kdežto v letech 1726–1728 byla za uprchnutí nevolníka obvyklá pokuta sto až dvě stě rublů (za uprchlou ženu to bývalo jen padesát až sto rublů), pak v roce 1731 býval udělován fyzický trest, jehož následkem mohla být smrt (bičování), a to nejen za zběhnutí, ale i jen za ukrytí zběhlého nevolníka. Naopak za zadržení zběhlého se stanovovala odměna deset rublů. Trest smrti mohl být užit jen na základě soudu. Ve fyzických trestech však panovala mezi poměščíky plná benevolence. Nešlo jen o zmíněné bičování, které mohlo mít za následek smrt,

58 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 311–312.

ale také vytrhávání nozder, cejchování, doživotní pobyt ve vojsku, pobyt na galériách, poslání na těžké práce v nelidských podmínkách, např. budování pevností na Sibiři apod. Nevolníci se snažili krutému zacházení bránit. Jedinou legální možností, která, jak uvidíme dále, jim však byla později odňata, byly stížnosti na vrchnost. Počet stížností na udělování trestů v první polovině 18. století rostl. Vládnoucí senát proto nechal v roce 1758 zřídit zvláštní komisi pro šetření rolnických stížností. Většinou se však vyšetřování vracelo k vyšetřovanému – vlastníku stěžujícího si nevolníka, který našel jednoduché zdůvodnění, proč se tak či onak rozhodl či tak či onak učinil. A následně stěžovatele pod libovolnou záminkou znovu potrestal. Pro osud nevolníků bylo důležité, že roku 1730 byl zrušen zákon Petra I. o jediném následníkově – „jedinonasledii“ –, tj. o dědění celého majetku jedinou osobou. Důsledkem zrušení tohoto ukazu bylo drobení a přerozdělování majetku. Včetně k majetku připoutaných nevolníků.

Za Petra I. však byl učiněn velký pokrok v rozvoji řemesla a průmyslu. V padesátých letech 18. století v Rusku již existovalo kolem sta průmyslových závodů. Produkce železa dosáhla ročně dvou milionů pudů. Mezi velké průmyslníky patřili Stroganovové, Bataševové, Maslovové, Gončarovové. V letech 1725–1750 vzniklo šedesát dva nových textilních manufaktur. V polovině 18. století existovalo v Rusku patnáct papíren, deset skláren a devět chemiček. Počet městského obyvatelstva však rostl v 18. století jen velmi zvolna. V polovině století tvořil jen čtyři procenta obyvatel země.

Co se týče dalších ekonomických zákonů, důležitý byl zejména ukaz o textilních družstvech, který platil od roku 1715. Jeho platnost byla prodloužena i po Petrově smrti. Podle něho se měly organizovat textilní práce v celém impériu tak, aby do pěti let Rusko nemuselo nakupovat textil v zahraničí. V zájmu rozvoje řemesla a průmyslu bylo roku 1721 kupcům (i nešlechtického původu) dovoleno kupovat rolníky k manufakturám a továrnám. Současně však bylo Petrem doporučeno, aby tak bylo činěno jen po celých rodinách. Zvláště intenzivně probíhalo toto obchodování ve třicátých až padesátých letech 18. století. Byl to jeden ze stěžejních aspektů, proč tehdy vznikla řada ruských manufaktur a továren. Ve stejné době také vzrostl počet státních nevolníků, kteří byli připsáni k manufakturám zakládaným státem (carem). Značná část těchto nevolníků pracovala v uralských závodech. V roce 1762 bylo právo kupovat nevolníky kupci, tedy obchodovat s nimi zrušeno. V Rusku v této době prakticky již (ještě) neexistovala nájemní práce. Ve vznikajících i rozvíjejících se továrnách pracovali nevolníci, a to jak státní tak šlechtičtí. Tedy podle toho, kdo továrnu vlastnil, zda stát nebo šlechtic. Konkurence mezi továrníky fakticky neexistovala, výrobní kvóty stanovoval stát (car).

Odměňování šlechty za věrné služby se v Rusku často a tradičně dělo prostřednictvím tzv. kormlenija. Šlo o přiznání daní a jiných dávek, které získávali carovi služebníci za věrné služby. Problémem kormlenija byla jeho nestálost, odvislost od dočasnosti služby. Dotyčný mohl být kdykoli ze služby odvolán a tím kormlenija zbaven. Tak se každý snažil získat z kormlenija maximum. I neoficiální cestou. Tedy okrádáním státu, resp. cara. Petr Veliký si toho byl vědom, a tak roku 1713 zahájil velké tažení proti rozkrádání a korupci.

Vydal dokonce speciální nařízení chránící a odměňující donašeče a provokatéry a naopak trestající všechny ty, kteří o rozkrádání a korupci věděli, ale neoznámili ji. K povinnosti oznamovat takové delikty byli dokonce přinuceni kněží. I je čekaly tvrdé tresty, pokud tak nečinili a neprohřešovali se v takových případech proti zpovědnímu tajemství. S cílem zabránit korupci ve státních institucích nechal Petr současně se vznikem Senátu vytvořit institut fiskálů, kteří pak kontrolovali všechny stupně úředníků.

V lednu 1714 Petr rozhodnul, že se šlechtici bez základního vzdělání nesmějí ženit, nesmějí se stát velitelem na žádném vojenském stupni ani být řídicím pracovníkem ve státní službě. S cílem zvýšit vzdělanostní úroveň a získat pro stát vzdělané odborníky Petr zakládal nové školy, zejména odborná učiliště. Roku 1715 tak např. vznikla námořní akademie. Petr rovněž nechal tisknout nové učebnice a pro dostupnost čtení zavedl zjednodušené písmo, tzv. graždanku.

Ani v růstu vzdělanostní úrovně ruské společnosti však Petr I. nebyl zcela novátorem. Již od doby panování cara Michaila Fjodoroviče se Rusko snažilo navázat kontakty s ostatní Evropou, dokonce i s evropskou vědou a uměním. Např. roku 1687 duchovní, spisovatel a knihovník Silvestr, vlastním jménem Simeon Agafonovič Medveděv (1641–1691), vychovatel carových dětí, žák vynikajícího bohoslovce, spisovatele a básníka, dvorního astrologa a odpůrce patriarchy Nikona v jeho reformních krocích Simeona Polockého (1629–1680), horlivého stoupence zvýšení vzdělanosti v Rusku, předložil roku 1682 v návaznosti na model bohoslovecké Kyjevsko-mogiljanské akademie založené v Kyjevě roku 1659⁵⁹ koncept Slovansko-řecko-latinského učiliště, které mělo působit jako skutečná vysoká škola v Moskvě. Status školy byl sice v roce 1682 potvrzen, ale vyučovat se začalo až v roce 1685, kdy do Moskvy přicestovali dva vynikající řečtí učení mniši, posláni sem za tím účelem z Řecka konstantinopolským patriarchou, bratři Ioakim (1633–1717) a Sofronij (1652–1730) Lichudové. Když se pak o dva roky později učiliště rozšířilo a přestěhovalo do moskevského Zaikonospasského mužského kláštera,⁶⁰ přejmenovalo se na Slovansko-řecko-latinskou akademii. To již se skutečně jednalo se o vysokou školu. Nikoli však vysokou školu zcela v dnešním smyslu. Výuka na ní byla totiž rozdělena do dvanácti let, z toho první čtyři roky zaplnila všeobecná příprava plnící přibližně úlohu dnešní všeobecné střední školy (gymnázia). V ní se vyučovalo především gramatické, poetické, rétorické, logické, jazykové a kulturní. Na vyšším stupni, který se vyrovnával dnešní bakalářské formě studia, byla věnována pozornost zejména katechismu, aritmetice, dějinám, zeměpisu a slovanským jazykům. V nejvyšších ročnících, tedy magisterské formě, se prohlubovaly znalosti jazyků, filozofie a náboženství. Akademii bylo možné ukončit s profílací filozofickou nebo církevní. V návaznosti na první vyučující, bratry Lichudy byla na všech stupních věnována mimořádná pozornost latině a řečtině. Dobří studenti ovšem mohli být vysláni na zahraniční stáže,

59 Existovala do roku 1817.

60 Zaikonospasský klášter založený roku 1600 Borisem Godunovem existuje v Moskvě dodnes, a to na Nikolské ulici.

kde mohli studovat další předměty či prohlubovat svoje znalosti cizích jazyků. Nebylo výjimkou, že studenti absolvovali jen několik prvních ročníků a přestupovali na odborné školy, kde se pak soustředili na matematiku, fyziku, geografii či jiné praktické předměty, aby se z nich stali techničtí odborníci (inženýři). Slovansko-řecko-latinská akademie zůstala uzavřenou do ruského prostředí, a proto její úroveň, na rozdíl od později založené Petrohradské akademie, stagnovala. Byla však vzdělávací institucí pro řadu vynikajících ruských odborníků 18. století, včetně významného ruského polyhistora Michaila V. Lomonosova (1711–1765), který zde studoval od roku 1731.

Petr I. potřeboval pro realizaci svých reforem peníze. Spoustu peněz. A ty se snažil získat zejména daněmi. Aby jich bylo co nejvíce a aby příjmy z nich byly pravidelné, maximálně dohlížel na řádnost a pravidelnost ve vybírání daní. Daňová reforma kvůli tomu zaujala ústřední místo mezi jeho reformami. Hlavním podnětem k jejímu zahájení se ale stal návrat Petrovy armády ze Severní války a nezbytnost vojáky uživit i v mírové době. Tak nejprve vznikla v roce 1718 daň z duše („podušnja podat“). K tomu bylo nezbytné „duše“ sečíst. Výsledné číslo vyvolalo obavy z chyb, a proto již v počátcích byly ustaveny revize a revizoři. Dalším problémem souvisejícím s vybíráním daní bylo svévolné opuštění místa pobytu plátcem daně. Aby k tomu nedocházelo, byl státem zaveden pasový systém. Nevolník zadržený bez pasu byl bez milosti potrestán a co nejdříve vrácen na původní místo.

Efektivní využití daňové reformy bylo nemyslitelné bez jednoznačného vymezení společenské sociální stratifikace. Bylo přece třeba jasně stanovit, kdo podléhá dani. Osvobozena byla z daňového systému šlechta („dvorjanstvo“). Toto její stěžejní privilegium bylo Petrem I. právně kodifikováno. Od daně ve formě podušnoj podati bylo rovněž osvobozeno duchovenstvo. I pro něj platilo toto tradiční privilegium, a jeho kodifikace potvrdila, že i v tomto případě Petrova daňová reforma přispěla ke zřetelnému formulování duchovenstva jako stavu. (Jasně právní vymezení šlechty a duchovenstva jako stavu nastane až za vlády Kateřiny II. v důsledku listin svobod). Všichni ostatní byli podušnoj podati vystaveni. Jednalo se především o nevolníky – šlechtické i státní. Zdanění ale byli také všichni doposud ještě svobodníci rolníci. Jejich počet ovšem klesal. Postupně byla totiž likvidována někdejší vrstva nemajetných ale ještě svobodných rolníků, tzv. cholopů. To mělo za následek vznik jednotného stále ucelenější znevolněného stavu „krestjane“ vnitřně se lišícího pouze přínáležitostí ke konkrétnímu šlechtici či státu (carovi).

Ekonomickými motivy byla vyvolána i reorganizace městské správy, kterou Petr zahájil na počátku roku 1699. Jím zřízené purkmistrovské komory byly nově voleny svobodnými měšťany. Nejednalo se však o samosprávný orgán v moderním smyslu slova. Jejich kompetence se vyčerpávaly na vybírání daní od měšťanů.

Hlavní zásluhou Petrovy moci ovšem bylo rozvinutí ruského průmyslu a obchodu. Na konci 17. století mělo celé Rusko pouze dvacet manufaktur, z toho jen o deseti by se mohlo říci, že byly velké, tedy měly více než padesát zaměstnanců. V roce 1725 bylo

v Rusku 233 manufaktur, z nich sto velkých. Zcela od nuly byla vytvořena metalurgie, velký pokrok zaznamenal zbrojní a textilní průmysl. Ruskou zvláštností ovšem bylo, že čtyřicet tři procent manufaktur bylo zřízeno ze státních prostředků. Hlavními centry metalurgie se staly Tula, Ural, Karélie, tamtéž se intenzivně rozvíjel vojenský průmysl, lodě se stavěly v Sankt Petěrburku, Archangelsku, Voroněži, textilní průmysl se rychle rozvíjel v Moskvě, Jaroslavl, Kaluze, Voroněži, kožedělný v Kazani. Od roku 1722 Rusko vyváželo železo za hranice. V roce 1712 byl zastaven dovoz zbraní ze západní Evropy. Na konci petrovského období z hlediska objemu peněz Rusko vyváželo dvakrát tolik, než kolik dováželo.⁶¹

Protože hlavními tepnami vnitřního obchodu byly řeky, stavěl se Vyšněvolocký a Ladožský kanál mezi Volhou a Donem a Volhou a Moskvou. V první čtvrtině 18. století Rusko udržovalo čilý obchodní styk s Holandskem, Velkou Británií, Itálií, Francií, Španělskem, Dánskem, německými knížectvími, Čínou, Indií, Iránem, Střední Asií a Zakavkazskem. Rusko dováželo barvy, sukno, víno, kávu, porcelán, křišťál apod., vyváželo zejména železo, len, kůže a plátno.

Petrovský ekonomický model byl západoevropským ovlivněn velmi výrazně. Nepochybně se v této rovině, podobně jako ve vojenství, v tom projevila snaha o konkurenceschopnost. Kvůli tomu byl ruský hospodářský model Petra I. v podstatě budován na zásadě merkantilismu. Šlo především o aktivní státem řízený protekcionismus, státní podporu obchodního kapitálu a jeho expanzi do nitra Ruska, všestrannou státní podporu domácím manufakturám a rodícímu se průmyslu, naopak uvalování často až neúnosného cla na dovážené zboží. Pokud bychom hledaly konkrétní podněty, které vyvolaly takové Petrovo snažení, pak bychom kořeny nemohly hledat u Ukrajinceva (ten byl zejména proti vysokým clům), ale v Petrově poznání západu. Konkrétní inspirací pro tento model se staly zkušenosti z tzv. velkého poselstva, které Petr zorganizoval v roce 1697. Kromě něj se jej zúčastnily i další později významné osobnosti – např. generál a admirál Franc Jakovlevič Lefort (1656–1699), Fjodor Alexejevič Golovin (1650–1706) a Prokopij Bogdanovič Voznicyn. Stáli v čele svity, která měla na 250 osob, mezi nimiž byl i „občan“ Petr Michajlovič (car). Oficiálním důvodem velkého poselství bylo upevnění svazku proti Osmanské říši a tatarskému Krymu. S velkým poselstvem Petr procestoval německé země, Holandsko, Anglii i Vídeň. Pak měly následovat Benátky, ale ve Vídni Petra zastihla zpráva o povstání střelců, a tak se spěšně vrátil do Moskvy.

Rusko vstoupilo do 18. století jako agrární stát řízený samoděržavným panovníkem. Oproti předchozímu období došlo v jeho postavení k výrazným změnám. Rusko se stalo velmocí, jejíž panovník vládl neomezeným a světskou mocí nekontrolovaným způsobem. O samoděržavné moci se v Rusku hovoří od doby panování Ivana IV. Hrozného (1547–1583), který v roce 1547 přijal titul cara vši Rusi. Zdůraznil tak významné postavení Ruska mezi evropskými státy a neomezenou moc moskevského panovníka ve státě.

61 Srov. N. I. PAVLENKO, *Petr I.*; Je. V. ANISIMOVA, *Vremja petrovskych reform.*

Dříve se v Rusku uplatňoval systém jednoděržaví. Panovník, nejčastěji kníže, v něm byl pouze prvním mezi ostatními. O politických ani ekonomických věcech nerozhodoval sám, ale s knížecí družinou. Tu tvořili potomci vojenské družiny, jejíž zásluhou se kníže dostal k moci. Poté, co se hlavní náplní těchto dědiců vojenských úspěchů stalo zemědělství, se ujalo jejich označení bojaři (bojarské děti, děti bojarů). K jejich privilegiím patřilo právo scházet se v poradním knížecím orgánu, bojarské dumě. I když byly pravomoci bojarské dumy mezi jednotlivými ruskými knížectvími značně odlišné, v mnohých se dokonce nejednalo o stálou instituci, ale pouze o právo příslušníků rodové šlechty scházet se na jednáních a diskutovat o státních, resp. knížecích záležitostech, představovala výrazné omezení panovníkovy potenciálně absolutní moci.

Ivan IV. toto tradiční privilegium bojarů zasahovat do panovníkových názorů omezil. Učinil tak tím, že dumu pevně včlenil do institucí ruského politického systému a mezi její členy přijal představitele služebné šlechty. Ta v průběhu dalších staletí získala při rozhodování o státních věcech převahu. Ivan IV. jako protiváhu bojarské dumy zvýraznil úlohu shromáždění všech plnoprávných, tedy majetných obyvatel, jehož kořeny spočívaly v knížecích věce. Jednalo se o celoruský zemský sněm, jehož mnohá rozhodnutí nadřadil nad usnesení bojarské dumy.

Během přelomu 16. a 17. století a v 17. století nejen význam bojarské dumy ale i sněmu dále klesal. Významnější postavení si obě tyto instituce udržovaly jen v dobách smuty a v dobách velkých válečných konfliktů, kdy se bojarská дума podílela na výběru a potvrzení vhodného panovníka a sněm na vypsání mimořádných daní. I když se obě tyto instituce zasloužily o zvolení Michaila Fjodoroviče v roce 1613 ruským carem, první carové romanovského rodu jejich úlohu ještě více omezili, a to tím, že si k výkonu funkce stále častěji vybírali konkrétní rádce. Rozvinuli tím systém favoritů, který byl v téže době dobře znám i v mnohých západoevropských zemích. Petr I. již zemský sněm nesvolal vůbec a bojarskou dumu zbavil jejich privilegií tím, že ji přebudoval nejprve v Nejbližší radu, tzv. Bližajšuju dumu, do které dosadil jen sobě věrné, a později ve Vládnoucí senát („Pravjaščij senat“) a kolegii. Zbavením se institucí, se kterými by se musel radit, završil přechod ruského samoděržaví k absolutismu, pro nějž byl stejně jako i v jiných evropských zemích charakteristický již zmíněný systém favoritů. Za favority lze označit ty, které panovník povolal k vykonávání významné státnické funkce, aniž by byli nejurozenějšího, zejména Rurikova rodu jako byli např. Miloslavští, Šujští a Bělští. Typickým favoritem staršího data byl Boris Godunov, někdejší člen osobní stráže Ivana IV., kterého si zvolil car Fjodor za zemského správce. S konkrétními favority ruského 18. století se seznámíme v dalším textu.

Petrovo rozhodnutí zrušit instituci bojarské dumy nesouviselo jen s procesem omezování jejich pravomocí, ale i s Petrovým strachem z atentátu a jeho zbavení moci ruskou šlechtou. Nejbližší rada začala pracovat roku 1701 pod vedením někdejšího Petrova vychovatele, diplomata a dumného djaka, později odměněného za věrné služby titulem hraběte Nikity M. Zotova (1644–1718). Jednalo se o orgán centrálního řízení koordinu-

jící a kontrolující příkazy, především jejich nakládání s finančními prostředky. Jenomže i lidem, které jmenoval do Nejblíží rady, Petr záhy přestal věřit. Ze strachu, že i mezi nimi jsou tací, kteří usilují o carskou moc, po několika dílčích krocích redukujících její postavení Nejblíží dumu ji v roce 1710 zrušil a náhradou za ni v roce 1711 (19. února / 2. března) zřídil Vládnoucí senát. Přiřkl mu úkol, aby v případě carovy nepřítomnosti mu náležela nejvyšší vládní moc. První zasedání Vládnoucího senátu se uskutečnilo tři dny po jeho založení – 22. února 1711. Na rozdíl od bojarské dумы měl Vládnoucí senát (zkráceně lze použít termín „Senát“) vlastní kancelář a řadu pomocníků – úředníků. Prvním předsedou Vládnoucího senátu se v hodnosti generálního (vrchního) prokurátora stal Pavel I. Jagužinskij (1683–1736).

Vládnoucí senát byl Petrem zřízen jako nejvyšší ruský státní orgán ovšem podléhající ve všech svých krocích přímo carovi. „Nejvyšší“ bylo chápáno bez ohledu na rozdílnosti vládní, zákonodárné a soudní moci. Absolutismus tyto moci od sebe neodděloval, všechny vlastně náležely monarchovi a Petr I. zřídil Vládnoucí senát pouze proto, aby jej, tedy absolutistického monarchu Vládnoucí senát v určitých okamžicích zastupoval, resp. mu pomáhal. Tedy ve vládní, zákonodárné i soudní moci. Ačkoli byl Vládnoucí senát oficiálně zrušen až po tzv. Říjnové revoluci roku 1917, v podobě, v jaké jej zřídil Petr I. existoval pouze do roku 1726. Petrova nástupkyně, jeho druhá manželka Kateřina, v pořadí ruských careven První, totiž zřídila Nejvyšší tajnou radu, která se stala Vládnoucímu senátu nadřazenou institucí. Podobně tomu bylo za Anny Ivanovny a Alžběty Petrovny, kdy existoval náhradou za Kateřininu Nejvyšší tajnou kancelář Kabinet. Nutno ovšem podotknout, že mezi Vládnoucím senátem a Nejvyšší tajnou radou, stejně jako mezi Vládnoucím senátem a Kabinetem existovalo personální propojení: nejvýznamnější představitelé Nejvyšší tajné rady a Kabinetu byli současně senátory.⁶²

Vládnoucí senát tvořilo na základě rozhodnutí Petra I. v době jeho vzniku devět jím osobně jmenovaných úředníků bez ohledu na dřívější privilegia rodové šlechty podílet se prostřednictvím bojarské dумы na moci. Tím se stalo, že dosavadní rodová privilegia nebyla nahrazena rozšířením práv a svobod ostatním vrstvám společnosti, jak to bylo obvyklé v západoevropském prostoru, ale privilegovaným postavením instituce, na níž byla delegována část vládní a státní moci. Nikterak se tím však neomezovala carova moc. Naopak, jeho absolutní postavení tím bylo ještě více zvýrazněno. Dokladem toho byla rovněž skutečnost, že přístup k úřadům nebyl vyhrazen „urozeným“, ale těm, kteří byli pro carismus „užiteční“. Tedy již zmínění favorité.

V polovině 15. století tradiční vysoká ruská šlechta bojaři – ztratili právo svévolného opuštění knížete, jemuž byli i před tím povinováni „státní“ službou. Tato služba byla pro ně doživotní. Odjet za hranice či dokonce emigrovat a dát se do služeb jiného panovníka se ovšem nyní stalo aktem zrady. Teprve na konci 18. století listinou svobod šlechtě si ruská šlechta vydobyla zákonodárnou normu, podle níž se majetek viníka

62 Od počátku 19. století plnil Vládnoucí senát „pouze“ vládní dozorující funkce. Roku 1864 se pak stal nejvyšší odvolací instancí v soudních záležitostech.

nekonfiskoval ve prospěch státní pokladny – „kazny“ –, ale předával se šlechtickým dědicům.

Mezi 15. a 17. stoletím se postupně přesunovaly služební povinnosti šlechty od cara (dříve knížete) ke státu. Ovšem ve smyslu výroku francouzského krále Ludvíka XIV. „stát jsem já“. Stát začal být chápán jako nejvyšší stupeň organizační a služební struktury. Ve srovnání se západní Evropou ovšem v Rusku prakticky neexistovalo individuální právo, zcela absentovalo individuální právo vlastnické. Co se týče širokých rolnických vrstev, pak bylo pro ruský středověk typické tzv. cholopstvo, jehož ruský specifickým znakem byl samo-prodej do služební povinnosti. Institut cholopstva se ovšem na konci 17. století společně s měštničestvem vyčerpал a nahradilo jej klasické nevolnictví označované termínem krespostničestvo (viz výše).

Obdobným krokem, jako bylo zřízení Vládnoucí senátu, se stalo v roce 1717 zrušení dosavadních carských prikazů a jejich nahrazení kolegií (předchůdci ministerstev). Stalo se tak podle švédského vzoru. Původně vzniklo kolegií devět. Jejich předsedové byli až do roku 1722 současně členy Senátu, což podtrhávalo dobovou nedělitelnost vládní, zákonodárné a soudní moci. Od roku 1722 přibyla mezi členy senátu ještě jedna velevýznamná osobnost – předseda instituce, kterou nechal Petr zřídit proto, aby zvýraznil postátnění (sekularizaci) ruské pravoslavné církve.⁶³

Petr I. nikoli de iure, ale fakticky ano, roku 1700 zrušil funkci moskevského patriarchy. Ta existovala od roku 1589, kdy byl poprvé moskevský metropolita Iov (kolem 1525–1607) povýšen byzantským patriarchou na hlavu autokefální moskevské pravoslavné církve – patriarchu. Přesněji vyjádřeno, Petr I. tuto funkci nezrušil, ale po smrti patriarchy moskevského a vši Rusi Adriana (1627–1690–1700), se kterým kvůli svým předchozím reformám nebyl v nejlepších vztazích, „jen“ prostě odmítl jmenovat jeho nástupce. Byl to důkaz v této době již tradiční světské nadvlády ruských panovníků nad církevní mocí. Petr I. souhlasil pouze s tím, aby byl dočasně do čela ruské pravoslavné církve postaven rjazanský a muromský metropolita Stefan známý i pod jménem Simon I. Javorskij (1658–1722), ale pouze s titulem zástupce patriarchy – „městobljustitel“ patriaršího stolce. Skutečné patriarchovy pravomoci, např. ve smyslu jmenování biskupů, mu byly odeprény. Nebyla ani obsazena patriarší kancelář („razděl“), jejíž funkce byly předány v roce 1701 Petrem obnovenému Klášternímu („Monastýrskému“) prikazu.⁶⁴ V jeho čele pak nestál duchovní ale šlechtic – bojar. Konkrétně se jednalo o hraběte Ivana A. Musini-Puškina (1660–1729) a po něm o výše již zmíněného hraběte Nikitu M. Zotova. O postupující sekularizaci svědčí i skutečnost, že jedním z hlavních úkolů Klášterního prikazu bylo vybírání zvláštní daně od duchovních, zejména těch, kteří žili v kláštorech a samostatně v nich hospodařili. Díky této dani získala státní pokladna

63 Proces sekularizace ruské pravoslavné církve ruskými panovníky prolul téměř celým 18. stoletím. Byl završen za vlády carevny – imperátorky Kateřiny Druhé. Srov. níže.

64 Monastýrský prikaz byl zřízen rozhodnutím církevního sněmu v roce 1649 jako nejvyšší soudní instance pro duchovní a obyvatele církevních votčín. Carským ukazem z roku 1677 byl zrušen.

v letech 1701–1711 jeden milion rublů. Současně „stát“ na základě carova rozhodnutí snižoval počet mnichů, zakazoval jejich přechod z jednoho kláštera do druhého a nově vymezoval pravomoci klášterů, zejména v hospodářské oblasti. Církev také dostala za povinnost starat se o základní školy, nemocné a rovněž o vojenské veterány.

Završením Petrových změn týkajících se ruské pravoslavné církve (nikoli víry – Petr byl hluboce věřícím ve smyslu pravoslavné víry) se stal *Duchovní reglement* označovaný rovněž jako *Církevní řád*. Připravený nebyl nikým z Moskvy či Petrohradu, ale novgorodským arcibiskupem Feofanem Prokopovičem (1681–1736). Petr jej vyhlásil 25. ledna (5. února) roku 1721. Petr jím zcela likvidoval administrativní samostatnost ruské pravoslavné církve a zřizoval Duchovní kolegium změněné o necelý měsíc později, 14. února t. r. na Posvátný vládnoucí synod („Svjaščennyj pravjaščij synod“). Formálně, kvůli zachování zdání legitimacy, jmenoval do čela těchto institucí duchovního Stefana Javorského. Ten však protokol o svém jmenování nepodepsal, na jednání synodu nedocházel a ani se nesnažil mít na jeho činnost nějaký vliv. Skutečným vládcem tohoto, v podstatě církevního kolegia byl Feofan Prokopovič jako „viceprezident“. Aby Posvátný synod přesně plnil pokyny cara a senátu, byl mezi jeho dvanácti jmenovanými členy, z nichž čtyři patřili k nejvyšší pravoslavné hierarchii – metropolitě kyjevský, moskevský, sankt petěrburský a gruzínský jeparcha – jmenován od roku 1722 i vrchní prokurátor. Tento nejvyšší prokurátor („ober-prokuror“) stál až do roku 1917 v čele Vládnoucího svatého senátu. Tím ani v budoucnu nebyl církevní hodnostář. První představitelem Posvátného synodu se roku 1722 stal plukovník, sibiřský vice-gubernátor a gubernátor let 1728–1730, Ivan V. Boltin (?). Podle Petrem stanovených pravidel byly v pravomocích Posvátného synodu výhradně církevní záležitosti týkající se ruské pravoslavné církve, a to včetně církevního soudu.

Na základě Petrem vydaného Duchovního reglementu tedy došlo k nahrazení nejvyšší církevní samosprávy ruské pravoslavné církve většinou světským kolegiálním orgánem označovaným jako Posvátný vládnoucí synod. Ten představoval kolektivní orgán rozhodující o chodu ruské pravoslavné církve. I když byli jeho členy i někteří vyšší duchovní, jeho předsedou byl vždy světský činitel. Světská byla také většina členů Posvátného vládnoucího synodu. Funkce patriarchy byla obnovena až rozhodnutím Velkého církevního koncilu, který se v Rusku uskutečnil na přelomu let 1917 a 1918, tedy až po dramatických politických změnách, které nastaly v Rusku po tzv. únorové a říjnové revoluci roku 1917.⁶⁵ Na stolec patriarchy byl povolán od srpna 1917 ve funkci moskevského metropolity působící vladyka Tichon (1865–1925).⁶⁶

Na základě Petrova Církevního řádu se ruská pravoslavná církev stala pevnou součástí carské imperiální moci, kdy duchovenstvo bylo vůči samoděržaví vázáno přísahou loajality a stalo se součástí jeho státního aparátu, včetně státně represivní funkce. Petrovou zásluhou se zásadním způsobem změnil vztah církve a státu. Primární se stal

65 Srov. Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK (eds.), *Interpretace ruské revoluce 1917*. Brno 2008.

66 Srov. Je. GOLUBINSKIJ, *Istorija ruskoj cerkvi*, 1–2, Moskva 1901–1911.

stát a ruská pravoslavná víra. Nikoli církev! Ve středověkém Rusku církevní činitelé pomáhali budovat stát a jeho ideologii. Např. metropolita moskevský a vši Rusi Makarij (1482–1563), z jehož podnětu napsal nositel vyšší kněžské hodnosti v pravoslavné církvi – protopop Blagověščenského chrámu v moskevském Kremlu – Silvestr (? – kol. 1566), autor *Životopisu přesvaté kněžny Olgy*⁶⁷, soubor rad pro běžný život obyvatele moskevského státu 16. století včetně „občanského“ vztahu ke státu a církvi – *Domostroj*. Za vlády Petra I. se situace dramaticky změnila: osobami pomáhajícími budovat ruský stát a podporovat jej zřetelně zacílenou ideologií se staly téměř bez výjimky výhradně světské osobnosti.

K Petrovým reformám patřily rovněž změny ve správní organizaci státu. Do této doby se ruský stát dělil na sto padesát újezdů. V roce 1717, kdy byla uvedena změna ve správní organizaci zavedena, Petr I. v zájmu přehlednějšího a snazšího spravování s akcentem na centralizaci, rozhodl o rozdělení Ruska do třístupňového systému. Skládal se z gubernií, provincií a distriktů. Základem tohoto systému bylo osm velkých ruských měst, do jejichž čela Petr postavil sobě oddané osoby – gubernátory. Ti si vybrali z řad místní šlechty osmi až dvanáctičlenné rady – landráty –, aby jim pomáhaly. Gubernie jako vyšší správní celky ovšem existovaly již od prosince 1708. Byly to gubernie moskevská, sanktpetěrburgská, kyjevská, kazaňská, azovská, smolenská, archangelská a sibiřská. Cílem zřízení gubernií byla centralizace a současně upevnění ústřední moci formou osobní odpovědnosti gubernátorů vůči panovníkovi. Gubernátoři při tom získali velké administrativní, vojenské a soudní pravomoci, včetně možnosti disponovat s finančními prostředky, které byly každé gubernii z centra určeny. Měli ovšem za ně rovněž osobní odpovědnost.

Od roku 1717 se gubernie dělily na provincie. Těch bylo padesát. V jejich čele stáli vojvodové.⁶⁸ Provincie se dělily na distrikty, kterých bylo několik set. V jejich čele stáli zemští komisaři. Hlavní důvod zřízení gubernií, provincií a distriktů byl ekonomický. Car potřeboval pravidelné příjmy. Gubernie, provincie a distrikty proto nevznikaly podle velikosti území, ale podle tzv. podílu, označovaného v ruštině termínem dolja, tj. počtu dvorů. (dolja = stará ruská jednotka, která představovala 5.536 dvorů).

Vláda Petra I. byla nepochybně po stránce ekonomické nesmírně náročná. To sice mělo v důsledku růstu ekonomického zatížení negativní dopad na sociální postavení všech vrstev společnosti, ale ve svém celku Rusku jako státu přineslo nejen jeden pozitivní rys. Cílem Petra totiž bylo přimět všechny vrstvy obyvatelstva včetně jeho špiček ke službě státu a tím státu zajistit pravidelné nezbytné ekonomické zdroje. S tím souvisely všechny jeho kroky, kterými na jedné straně omezoval politická privilegia šlechty, ale na druhé straně ekonomicky zvýhodňoval tu její část, která se věnovala organizaci

67 Svatá Olga († 969) byla kyjevská kněžna, manželka knížete Igora (?-945), regentka jejich nezletilého syna Svjatoslava I. Igoreviče (942–972), která jako první z ruských vládců přijala roku 969 křesťanství. Pouze však pro svoji osobu. Roku 1547 byla ruskou pravoslavnou církví prohlášena za svatou.

68 Vojvodové byli původně státní úředníci dosazení carem do čela velkých měst, aby kontrolovali, zda „posadskije ljudi“ (měšťané) správně plní daňové povinnosti.

zemědělství či průmyslu. Tyto statkáře považoval za základní oporu ruského státu a snažil se proto udržet a pozvednout jejich prestiž.

Vše tedy bylo v Petrově reformním úsilí motivováno snahou posílit Rusko jako stát a udělat z něj konkurenceschopný celek oprávněný zasahovat do všech podstatných evropských událostí. To se neobešlo bez budování armády podle moderních zásad. Petr si byl velmi dobře vědom, nebyl však schopen toho dosáhnout okamžitě. A tak je jeho reforma ruského vojenství nejen mnohostupňová, ale i dlouhodobá. Vyne se jako červená nit téměř celou dobou vlády Petra Prvního.

Z hlediska vojenské reformy byl velmi významným předělem v Petrově absolutistickém vládnutí rok 1696: na konci ledna 1696 totiž zemřel Petrův spoluvládce – nyní již třicetiletý Ivan Pátý. Petr se tak stal po všech stánkách bezvýhradným samovládcem ruské říše. Mohl upevnit postavení svých věrných, zejména příslušníků rodu Naryškinů a s nimi spřízněných Lopuchinů. Pokročil ovšem i dále – svěřil jim klíčové postavení ve vedení armády formované podle vzoru potěšných preobraženských jednotek. A tím Petr zahájil svoji nepochybně nejvýznamnější reformou z rámce celého svého reformního úsilí – vojenskou reformu. Šlo v ní především o vytvoření silné regulérní armády a schopného vojenského námořnictví. Stěžejním důvodem, proč byla realizována, a kritériem, jak ji provádět, byla konkurenceschopnost ruské armády vyspělým evropským armádám. Podstatou této reformy, která se uskutečňovala po desetiletí, bylo zavedení rekrutských odvodů, k čemuž došlo v roce 1705.⁶⁹ Jeden rekrut byl získáván na dvacet až dvacet pět nevolnických dvorů. To tvořilo asi třicet tisíc rekrutů na jeden ujezd (obvod), který byl současně vojenským obvodem. Důstojnický kádr tvořili ruští šlechtici. Ti však neměli dostatečné odborné vzdělání, a tak zpočátku nejvyšší velitelský kádr tvořili cizinci [např. generál Patrick L. Gordon (1635–1699) a generál, polní maršál Jakov V. Brjus (1670–1735)]. Brzy si ovšem i Petr uvědomil, že teorie není vše, že pro úspěšné vedení války je také nezbytná znalost psychologie vojáků, což zvládnou lépe tuzemci než cizinci. A tak začal nahrazovat tyto cizince domácími veliteli. Aby se odborně vyrovnali cizincům, zavedl Petr systém vojenských škol, praktikoval stáže v zahraničí, zaváděl praxi důstojníků u elitních vojenských jednotek – Preobraženského a Semjonovského pluku. Reforma pak vyvrcholila v roce 1716 zavedením Vojenského řádu („ustavu“). Armádu podle něj nově tvořily tři celky – pěchota, jízda a střelectvo. Základní taktickou operační jednotkou byl pluk. Pluky se spojovaly do brigád, brigády do divizí. Armáda byla vybavena palnými i chladnými zbraněmi. Zaváděla se i vojenská přísaha, jednotná forma oděvu, jednotný systém zabezpečení.

69 Podotkněme, že Rusko tradičně realizovalo svoje vojenské reformy jako dlouhodobé procesy. Vojenská reforma, která byla součástí velkých reforem cara imperátora Alexandra II., byla zahájena roku 1858 a ukončena roku 1874. Vojenská reforma počátku 20. století, která měla za úkol přiblížit ruskou armádu armádám tehdejších spojenců – Francii a Velké Británii, byla zahájena roku 1904 a ani zdaleka nebyla na počátku První světové války dotažena do plánovaného konce.

Ruské vojenské námořnictvo mělo na počátku Severní války tři složky: flotilu Baltskou, Kaspickou a Azovskou s úhrnem 155 lodí a 800 galér o celkovém počtu dvaceti osmi tisíc námořníků. V roce 1720 byl i pro tuto část vojska vytvořen speciální statut – *Námořní ustav*. I v námořnictvu ovšem platila hodnostní tabulka („*Tabel o rangach*“). Z vojenských důvodů roku 1701 v Rusku vznikla Navigátorská škola, kde připravovali především vojenské námořníky, geodety, matematiky a další úředníky důležité pro armádu. Postupně se ale potřeba armády saturovala, nových odborníků stačilo k doplnění stavu méně, a tak i tato škola začala vychovávat odborníky pro civilní sektor. Obdobně tomu bylo i v dalších speciálních odborných školách, které byly zřizovány ve velkých ruských městech, především v Sankt Petěrburku a Moskvě.

Se vznikem pravidelné armády se stala pro šlechtice povinností doživotní služba v armádě. Za to byli odměňováni, mimo jiné i držbou půdy s nevolníky. Mohli ale dostávat také různé tituly, důstojnické hodnosti i funkce státních úředníků. Pro důstojníky a generály byla zavedena první ruská vojenská vyznamenání: řád Andreje Prvorozeneho a řád svatého Alexandra Něvského. Volba těchto svatých nebyla ani v nejmenším nahodilá. Symbolizovala příslušnost ruského státu k pravoslaví a jeho šíření v Černo-moří i na Balkáně. Vždyť apoštol Andrej byl ochráncem námořníků a poutníků, náležitost Ruska ke křesťanskému světu a jeho vedoucí postavení v něm. Andrejevský kříž se záhy objevil na vlajkách Petrova námořnictva. Současně byla vytvořena nová elitní jízdní jednotka – Ruská („Rossijskaja“) garda. Na konci vlády Petra I. měla ruská armáda k okamžité dispozici 225 tisíc mužů.

Neméně důležitou součástí vojenské strategie byla organizace tzv. studijních cest, mj. i do Číny a Indie, při nichž vznikaly nové mapy nejen zahraničí, ale i Sibiře a Kamčatky. Byly rovněž podnikány speciální expedice na Sibiř, Dálný východ a do Střední Asie. Začal se také připravovat první souhrnný atlas ruské říše. Dokončen byl roku 1732. Tři týdny před svou smrtí Petr I. podepsal ukaz o vyslání první kamčatské námořní expedice pod velením Vituse Beringa (1680–1741) a Alexeje I. Čirikova (1703–1748). Cílem bylo vyjasnit, kde se Kamčatka spojuje s Amerikou. Expedice se pak uskutečnila v letech 1725–1730. S vojenskou reformou bezprostředně souvisely i základy těžby černého uhlí v oblasti Donbasu, které byly položeny rovněž za vlády Petra Prvního. Současně začalo i sbírání historických pramenů. Pro ukázkou a shromáždění starobylých památek vznikla „Kunstkamera“ – první ruské muzeum. V Petrohradu byla založena astronomická observatoř, knihovna, botanická zahrada.

Petrova snaha, aby Rusko přiblížil modernímu západnímu světu, je obecně známa. Je však nezbytné zdůraznit, že jeho napodobení západních vzorů v Rusku nikdy nebylo nekritické a bezesmyšlné, vždy sledovalo praktický cíl. Nebyl to dovoz Západu, ale výhradně některých jeho pozitivních zkušeností při zachování ruské podstaty. O toto vše Petr usiloval ještě dříve, než se vydal na první cesty na západ. Vytvořil si vizi, kterou pak v následujících letech prosazoval. Všechny reformní kroky, které Petr činil, měly za cíl vybudovat mohutné a silné impérium, a k tomu nezbytnou

silnou a akceschopnou armádu. K tomu, aby takového cíle dosáhnul, potřeboval peníze, vzdělané odborníky, oddané poddané. Jeden z nejvýznamnějších ruských historiků Pavel N. Miljukov (1859–1943) byl přesvědčen, že reformy neměly ucelený plán, ale vznikaly živelně v kontextu výše naznačeného cíle. Nejednalo se tedy o jednoznačně promyšlenou cestu. Důvodem byla i skutečnost, že Petr byl ochoten a schopen se celý život učit. A když zjistil, že něco z jeho reformních kroků nesplňuje účel, pro který byl učiněn, neváhal jej změnit, doplnit či zcela zrušit. Petrovy reformy proto při pečlivějším pohledu působí až chaotickým dojmem, vzájemně se v lecčems překrývají a naopak nedotahují. Proto ani výklad o nich nemůže být jednoznačně uspořádaný. Pokud se někdo o něco takového snaží, popírá jejich průběh i osobitost Petrova myšlení. Myšlení, které bylo ovlivněno nevyrovnaností typickou pro mnohé osobnosti velmi vysokého myšlenkového potenciálu.

Podotkneme, že s tím mohla souviset i skutečnost, že pokud cestoval Petr do zahraničí, tvářil se, že vystupuje inkognito. Tato forma jeho prezentace ovšem byla pouze krokem na efekt, nikoli skutečným Petrovým míněním. Ačkoli oficiálně vystupoval jako „občan“ Romanov, záhy si nechával odhalit skutečnou identitu a takto se také oslavovat. A to dokonce i ve společnostech, ve kterých k odhalení své carské identity neměl sebemenší důvod. Ostatně o skutečnosti, že Petr se svým titulem mimořádně pyšnil, svědčí analogický postup, který dával na odiv již na samotném počátku svých cest, v letech 1694–1696, putování, která směřovala pouze za hranice Moskvy. Např. při cestách do Rigy za účelem, aby provedl inspekci tamních fortifikačních zařízení.

Proč Petr I. cestoval „inkognito“ lze však vysvětlit i jinak. Petr I. v mnoha svých reformních krocích pouze navázal na to, co činili jeho předchůdci. Konal však s větší razancí a výrazněji. Co ovšem bylo skutečnou novotou, to bylo jeho cestování do zahraničí. Až do jeho vlády bylo totiž vycestování úřadujícího ruského panovníka za hranice ruského státu považováno za nepřipustné, za něco, co by vážným způsobem narušilo tradici a ohrozilo obranyschopnost státu. Petr proto, vydávaje se na zahraniční cestu, nejel po Rusi v čele konvoje, ale skryt před zraky okolí. Byl jen prostým účastníkem, jedním z mnoha. Teprve v zahraničí se nechával poznat. Ostatně potřeboval jednat s evropskými diplomaty a jinými významnými osobnostmi, což by jako prostý občan mohl jen stěží.

V době, kdy Petr prováděl inspekce v Rize, byly rusko-švédské vztahy ještě na solidní úrovni. Po nástupu Karla XII. (1682–1697–1718) na švédský trůn byl dokonce znovu obsazen švédský vyslanecký úřad v Moskvě. Zdálo se ovšem, že se mezinárodně politické vztahy Ruska zklidňují i na jiných stranách. Rusko se totiž v téže době rovněž sblížilo s protestantským Pruskem a s katolickými rakouskými Habsburky. To se sice negativně projevilo ve vztazích Ruska s Francií, ale na druhé straně se již od konce osmdesátých let 17. století zdárně rozvíjely rusko-anglické vztahy.

V září 1697 zvítězila vojska rakouských Habsburků nad Osmany v bitvě u Zenty. Tím si rakouští Habsburkové připravili cestu ke Karlovickému míru s Osmany, který

byl podepsán roku 1699. Od doby, kdy byli Osmani roku 1683 odraženi od Vídně, se jednalo o další cenné vítězství, jímž si upevnila Habsburská monarchie v širších dimenzích výrazně svoje mezinárodně politické postavení. Petr Veliký si byl této skutečnosti dobře vědom, a proto usiloval vztahy s Habsburskou monarchií posílit. Součástí toho byla rovněž jeho snaha prosadit ruské členství v nové Svaté lize, novém sdružení evropských mocností proti osmanským Turkům. To byl také hlavní důvod jeho návštěvy Vídně. Snaha však byla neúspěšná. Z Vídně se musel spěšně vrátit domů, aby potlačil a potrestal povstání střelců.

Petr měl již po několik let s Osmany nevyřízené účty. V srpnu 1694 totiž Petr začal organizovat v Archangelsku a poté i v Moskvě velké vojenské manévry. Po jejich skončení ponechal některé jednotky v pohotovosti a z Moskvy začal připravovat proti Osmanské říši vojenské tažení. Mělo navázat na tradiční ruské boje s osmanskými spojenci, Krymskými Tatary. Cílem tažení, které se týkalo rovněž ohrožení Petrových zájmů na Ukrajině, byl přístav Azov, jenž mu měl otevřít cestu do Azovského moře a jeho prostřednictvím do moře Černého. Pro blížící se válku ovšem musely vzniknout nové jednotky. Ty bylo třeba nově vyzbrojit, pokud možno moderními střelnými zbraněmi. A k tomu byl nutný kov. Již roku 1698 proto Petr založil na Uralu první ruskou železárnou.

Petrova vojska při azovském tažení tvořily dvě armády: spojené síly polního maršála Borise P. Šeremetěva (1652–1719) a ukrajinského hejtmana Ivana Mazepy (1639–1709) a menší jednotky vedené generálem Alexejem S. Šeinem (1662–1700) sestavené především z Petrových elitních jednotek, preobraženského a semjonovského pluku a ze střelců.⁷⁰ Dohromady obě armády tvořilo čtyřicet šest tisíc ruských vojáků, patnáct tisíc ukrajinských kozáků, pět tisíc donských kozáků a tři tisíce Kalmyků.⁷¹

Toto první Petrovo tažení proti Osmanům, které se uskutečnilo v roce 1695, nebylo pro něj úspěšné. Nebylo však ani fatálním krachem. A tak Petr jen dva dny poté, co se z prvního azovského tažení vrátil do Moskvy, 27. listopadu 1695 začal připravovat tažení druhé. Shromažďování nových pozemních jednotek provázelo intenzivní budování loďstva. V nově zřízených loděnicích ve Voroněži (kde se později stavěly i námořní lodě), městě, ležícím v místě, kde stejnojmenná řeka Voroněž ústí do Donu, bylo na Petrův příkaz zmobilizováno na dvacet tisíc nevolníků a jejich nezměrným úsilím v krátké době postaveno třicet funkčních plavidel. Jak se záhy ukázalo, lodě byly pro nové azovské tažení rozhodující. Petr zvítězil a na oslavu vítězství uspořádal grandiózní oslavy včetně triumfálního pochodu vítězů, v jejichž čele kráčel Moskvou. Oslava měla ukázat celé ruské společnosti (ale především opozičním bojarům), kdo je pánem situace. A nejen ruské společnosti: azovské vítězství se mělo stát základem celé následné Petrovy aktivně expanzivní zahraniční politiky.

70 Alexej S. Šein byl za úspěchy ve druhém azovském tažení konaném v roce 1696 povýšen jako první ruský velitel do hodnosti generalissima.

71 Srov. L. HUGHES, *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven and London 1998, s. 18.

Petr si by vědom, že jedno vítězství ještě neznamená vítězství ve válce, Navíc, když se válka s Osmanskou říší vinula po desetiletí. Aby Azov udržel, nechal do něj záhy po svém vítězství přesídlit tři tisíce rodin, které doposud žily v Povolží. A pokračoval v intenzivním budování loďstva. Mobilizoval tisíce dalších nevolníků, povolával do Ruska odborníky a naopak jiné, s cílem získat zkušenosti, vysílal do zahraničí. Ačkoli hlavním cílem Petrova „Velkého poselstva“, v jehož čele se vydal do Evropy na sklonku roku 1696, byly vyšší diplomatické cíle, je nesporné, že i v tomto případě sehrávala roli Petrova snaha „získat zkušenosti“. Nejdůležitější, co se týče „Velkého poselstva“ ovšem je, že to bylo poprvé v ruských dějinách, kdy se ruský pravoslavný car vydal za hranice ruského státu s cílem vést rozhovory s hlavami jiných evropských zemí. Při nich si Petr zřetelně uvědomil, že to, co Rusko nejvíce potřebuje, je nejen profesionální armáda dobově srovnatelná s ostatní Evropou, ale, a to především podobně profesionálně organizovaný a řízený státní byrokratický aparát. To vyžadovalo zásadní reformu dosavadní povinné služby vůči panovníkovi. Stále se ale ještě musel soustředit na zahraničí ve smyslu překonání potenciálního ohrožení Ruska od sousedů. Zejména tradičních rivalů Švédů a Poláků.

Další relativně samostatnou kapitolou Petrovy zahraniční politiky proto byla válka se Švédskem, označovaná jako Severní válka. Byla zahájena roku 1700. Stejně jako v případě dřívějšího střetu s Osmany se nejednalo jen o jednostrannou záležitost Ruska. A to i přesto, že šlo o důsledek starších švédských ambicí na ruská území, aktuálně zejména o přípravu švédských tažení proti Novgorodu, Pskovu či Archan-gelsku. Rusko-švédské vztahy (a nejen tohoto období) je totiž třeba pojmout v souvislostech celoevropských mocenských zájmů a podílu obou zemí na koaličních uspořádáních. Konkrétně je třeba se zmínit o spojení proti Švédsku, které uzavřelo Rusko v červenci 1699 s dánským králem Kristiánem V. (1646–1670–1699), k němuž se v říjnu téhož roku připojil polský král a saský kurfiřt August II. Silný (1670–1697–1733).

Východiskem pro Petrem I. provokovaný konflikt se Švédy bylo jeho uzavření míru s Osmany. Rusové se sice nezúčastnili karloveckého jednání, a proto museli nejprve uzavřít s Vysokou Portou jen příměří, v srpnu 1700 však ruský vyslanec v Cařihradu Jemeljan I. Ukrajincev (1641–1708) přece jen s Osmanskou říší mír uzavřel. Bylo tak učiněno na třicet let. Petrovi se tím uvolnily ruce k otevřenému zásahu proti Švédsku.

V protišvédském tažení Petr nejprve za pomoci Dánska, Norska a Saska zaútočil na mladého švédského krále Karla XII. Byl však v listopadu roku 1700 u Narvy poražen. Petr však nerezignoval. A učinil dobře, neboť záhy se začala vojenská štěstěna obracet ke Švédům zády. Nejprve se tak stalo na konci roku 1701, kdy v drobné bitvě u livonského Erastferu zvítězil nad Švédy zkušený ruský generál, polní maršál Boris P. Šeremetěv (1652–1719). Následovalo roku 1702 Petrovo dobytí pobaltské pevnosti Noteburg, kterou Petr záhy přejmenoval na Šlisselburg. „Nomen omen“ byl naplněn skutečností, neboť Šlisselburg měl strategický význam pro ovládnutí ústí řeky Něvy do moře. Celou

řeku Něvu Petr získal pak jen několik měsíců později, v dubnu 1703, a to poté, co jeho ruská armáda dobyla důležité městečko Nystadt.

Nystadt se stal základem pro založení strategicky nesmírně významného Sankt Petěrburku, k němuž oficiálně došlo 16. května 1703. Založení bylo původně motivováno zřízením dalšího ruského vojensky ochranného a opěrného bodu právě v této oblasti. Petr se však záhy chopil i jiného úkolu – vybudovat zde výkladní skříň ruského impéria – jak často historiografie tvrdí: „okno do Evropy“. Tuto skutečnost mělo podtrhovat i jeho jméno: Sankt Petěrburk asocioval přináležitost nového Ruska k nově ustavenému „Hradu Svatého Petra“, podobně jako Svatá říše římská národa německého tradičně svým jménem připomínala přináležitost k duchovnímu i politickému centru – Římu. Navíc ústřední petrohradský chrám, který Petr rovněž záhy nechal vybudovat, nesl jméno apoštolů Petra a Pavla. Opět asociace na chrám Petra a Pavla v Římě. Jednalo se nyní vysloveně o stylizaci oficiální ideologie, o modernizaci Filofejovy ideologie o Moskvě jako Třetím Římu do podoby vize o impériu s centrem v Petrem založeném novém městě.

Petr při stavbě Sankt Petěrburku stejně jako v celém ruském stavitelství a umění prosazoval středoevropský a západoevropský styl. Ale tak, jak již bylo několikrát připomenuto, nikdy tak nečinil zcela nekriticky, tak, aby nebyla zachována jistá míra ruské svébytnosti a ruského svérázu. Prolnutím západoevropských, středoevropských a ruských prvků tak v devadesátých letech 17. století se zejména v Moskvě (ale i později v Sankt Petěrburku a jiných ruských městech) jeho zásluhou a podle jeho vzoru zásluhou dalších ruských šlechticů, zejména Petrových příbuzných Naryškinců šířilo takové umění, že se pro tento původně moskevský umělecký proud spojující tradiční ruské architektonické prvky se středoevropskými a západoevropskými ujal speciální ruský termín naryškinské (petrovské) baroko.⁷²

Sankt Petěrburk⁷³ byl sice založen a vybudován zásluhou Petra Velikého, ale ve skutečnosti se budoval i za Petrových následovníků, prakticky po celé 18. století. Podotkněme zejména, že základy patrně jeho nejznámější budovy – Zimního paláce – byly položeny až roku 1754. Trvalo téměř půl století, než byla tato mimořádná budova s 1050 místnostmi, 1886 dveřmi, 1945 okny a 117 schodišti dobudována.

Současná historiografie většinou hovoří o Petru I. jako o egoistickém netvorovi, který přikázal postavit na bažinaté finské půdě hlavní město. Že budování jeho vysněného města bude stát tisíce životů, ho vůbec nezajímalo. Ale Rusové Petra Velikého stále obdivují, tak jako mnozí stále obdivují Stalina, a rádi by ho měli zpátky. Odrazem toho je i nedávné vybudování mamutí Petrovy sochy na řece Moskvě, odkud je dobře vidět nedaleký moskevský Kreml. Ale z Kremle socha naopak vidět není!

Sankt Petěrburk však pro Petra nepředstavoval pouze stavbu. Kromě náročného budování města totiž činil Petr vše proto, aby se Sankt Petěrburk stal známým v celém

72 Např. Petropavlovská katedrála v Petrohradě nebo Spaso-preobraženský chrám v Ugličí.

73 V češtině je častý zkrácený termín Petrohrad, byť i neodpovídá historické skutečnosti. Češtině adekvátní výraz pro Petrograd – Petěrburg existoval pouze v letech 1914–1918.

světě a aby jej vskutku začali užívat obchodníci a cestovatelé směřující na východ. Když roku 1703 připlul do Sankt Petěrburku první zahraniční koráb (jednalo se o holandskou loď), byli jeho námořníci Petrem velmi štědře odměněni. Šlo o precedens, jehož prostřednictvím měli být do Sankt Petěrburku lákáni další návštěvníci. Připomeňme si, že tento Petrův krok organicky navázal na jeho čin z roku 1702, kdy vydal *Manifest o vývozu cizinců do Ruska*. Poskytoval cizincům garance ve smyslu svobod vyznání v rámci křesťanství s možností budování vlastního chrámu a soudu podle evropského, tedy římského práva.

Vraťme se ze Sankt Petěrburku zpět k Petrovým vojenským konfliktům. Roku 1705 se totiž dostala většina Estonska a Livonska do Petrových rukou a Petrovi se otevírala cesta k ovládnutí celého Pobaltí. Nadšení z takové možnosti však v lednu 1706 zhatila porážka, na jejímž počátku byly hlavní Petrovy síly švédským vojskem obklíčeny u dnes běloruského, dříve litevského města Grodna. Jen včasný zásah záložních ruských jednotek vedených nejsvětlejším knížetem, generálem Alexandrem D. Menšikovem (1673–1729) zabránily katastrofě ústřední armády. Snad až v této fázi si Petr uvědomil, že armádní reformou, jak jsme si ji popisovali výše, je třeba urychlit a zkompletovat. Je přitom nesporné, že vážně o těchto krocích uvažoval již minimálně rok. Vždyť již roku 1705 zavedl odvod k vojsku podle rekrutského systému (viz výše). Jenomže jedna věc bylo rozhodnutí o povinnosti a druhá její vymáhání. Ruský tradicionalismus spojený s nechotou podřízovat se novým věcem jako by slavil úspěch. Podle nového systému Petr získal ještě méně vojáků, než dříve. A tak rozhodl, že za naplnění rekrutských kvót budou napříště odpovědné celky, k nimž rekruti patří, tedy jednotlivé obcíny. Obcíny formou kolektivního ručení („krugovoj podati“) rovněž ručily za případný útěk rekruta. Pokud se tak stalo, tak nejen, že byla obcína potrestána, ale musela také dodat nového rekruta. Ani to ale zběhnutí nepřekáželo. Protože se útěky rekrutů naopak množily, Petr roku 1712 rozhodl o tetování kříže na ruku každého odvedence. A aby ještě případy zběhnout snížil, zavedl kolektivní ručení i ve vlastních vojenských jednotkách. Za uprchlého vojáka byla trestána celá jednotka. Nejčastěji výpraskem nebo jeho drastičtější formou mrskáním v tzv. uličce.

Teprve po takových drastických zásazích začal být rekrutský systém funkční. Jenomže se objevil problém, který přiměl Petra k další reformě: za armádní reformou Petra I. musela stát snaha rozvinout ruské textilnictví. A to takovým způsobem, aby bylo Rusko soběstačné ve výrobě uniforem. To se sice za Petra nepodařilo, ale k rozvoji textilnictví byly učiněny podstatné kroky. Podobně jako v případě jiných Petrových reform, pak reforma textilnictví pokračovala i v letech po Petrově smrti. Na počátku třicátých let 18. století byla např. vydávána carská nařízení („ukazy“) privilegující osoby snažící se rozvinout textilní průmysl. Souběžně se ale v něm, stejně jako i v dalších průmyslových odvětvích prohlubovala centrální forma řízení. Dohled státu nad jakoukoli průmyslovou činností byl stále výraznější. Ústřední policejní orgán, který vznikl roku 1734, byl toho součástí. Množství ukazů a nařízení vydaných tehdejší panovnicí – Annou I. – bylo stejné jako Petrem

Prvním. Nešlo o tak novátorské činy jako za Petra, ale „pouze“ o takové ukazy, které upravovaly to, co zahajovaly petrovské. Např. roku 1736 byl vydán ukaz o rozšíření moskevských ulic s ohledem na požární bezpečnost, roku 1736 vznikla v Moskvě a o rok později i v Sankt Petěrburku komise plnicí úlohu stavebního úřadu majícího za úkol schvalovat plány na stavbu nových budov a vydávat pravidla pro jejich stavbu.⁷⁴

Vraťme se však ještě na chvíli zpátky, k ruské porážce u Narvy, k níž došlo roku 1700. Pro historický kontext je totiž třeba si uvědomit, že Švédové záhy na to porazili i Poláky. V návaznosti na tuto porážku byl v roce 1704 detronizován z polského trůnu saský král August II., aby byl na jeho místo dosazen vůči Švédům loajální příslušník polské šlechty Stanislav Leszczyński (1677–1704–1709 a 1733–1736–1766). Ten také v roce 1705 uzavřel se Švédý „věčný“ mír. Stalo se však tak až krátce poté, co se v roce 1704 Rusům podařilo získat na Švéděch významná města Dorpat, Narvu a Ivangorod. Švédům v podstatě zůstalo jen malé území dnešního hlavního města Lotyšska Rigy, dále Pernau (dnešního estonského pobřežního města Pärnu), Arensburg (dnešního estonského města Kureesaare) a Reval (dnešní estonské hlavní město Talinn). Švédové se pokusili kompenzovat ztráty výboji na jih a jihozápad: zareagovali novým obsazením Saska a Rzeczpospolite. Jen ruský protiútok ke Kyjevu je přiměl stáhnout se z Rzeczpospolite do Saska. Následovalo diplomatické trojstranné vyjednávání – Rzeczpospolite, Švédsko a Ruska, jehož výsledkem se stala mírová smlouva podepsaná v srpnu 1706 v saském městě Altranstädtu. Na jejím základě vrátil Karel XII. polské území za 625 tisíc říšských tolarů polskému králi Stanislavu Leszczyńskému.

Polsko-švédský konflikt se tím uklidnil, ale pokračoval konflikt švédsko-saský. V říjnu 1706 se střetla spojená rusko-saská vojska se švédskými jednotkami v bitvě u polské Kališe. Úspěšnější byl tentokrát švédský král, a tak bylo jaksi přirozené, že následovalo nové Karlovo tažení do Ruska. Začalo v září 1707 drobnými výboji, po nichž se švédská armáda opět stahovala na švédské území. Teprve po takové rekognoscaci v lednu 1708 hlavní švédské síly pod Karlovým vedením překročily řeku Němen, aby vzápětí získávaly drobná, ale cenná vítězství. Postupovaly na ruské území jako lavina poněkud připomínající dění před půl stoletím – švédský postup do Polska v šedesátých letech 18. století označovaný polskou literaturou za potopu.⁷⁵

V nyní nastalé fázi ohrožení Ruska je zajímavá Petrova tajná ruská mise do Velké Británie. Rusové se při ní ujišťovali o britské podpoře ruského postoje proti Švédsku. Petr, jak je zřejmé, hledal oporu, kde se dalo. Dobře si totiž uvědomoval, že Karel XII. zcela zřetelně usiloval o jeho život, v lepším případě alespoň o jeho odstranění z carského trůnu.

Petrovi se silou své armády zastavit k Moskvě stále více pronikající švédské síly nedařilo. Dokázal však využít Karlových zásobovacích potíží, které způsobil tím, že v bitvě u Lesné, která se odehrál ještě v roce 1708, rozdrtil sbor vedený generálem Adamem Ludwigem Loewe Hauptem (1659–1719), jenž tvořil hlavní zásobovací jednotky

⁷⁴ Pavel I. zašel ve své opoziční činnosti vůči svým předchůdcům tak daleko, že stavební úřad zrušil.

⁷⁵ Srov. Marcelli KOSMAN, *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 155–158.

Karlovy armády. Karel musel hledat pro svoji armádu náhradní zdroj zásobování. Jako optimální se mu jevilo nasměrování svých sil na jih, na Ukrajinu, kde se kromě potravin chtěl spojit s kozáckým hejtmanem Ivanem Mazepou. Ten sice spolupracoval s Petrem, ale toužil po úplné samostatnosti Ukrajiny. A tu mu Karel za vojenskou spolupráci proti Petrovi sliboval.

Zcela převratné se v Severní válce stalo až ruské vítězství v bitvě u ukrajinského, asi 350 km východně od Kyjeva se nacházejícího města Poltavy. Odehrálo se v roce 1709. Přineslo Rusku nejen skvělé vítězství nad Švédy, ale i významné mezinárodní postavení. Dosvědčuje to skutečnost, že záhy s ním uzavřelo spojenectví Prusko i Rzeczpospolita. Byl to zřetelný důkaz nové skutečnosti, v níž se s Ruskem napříště muselo počítat při kalkulaci dění v rámci celé evropské politiky. Bylo ovšem jen shodou okolností, že se od roku 1709 začaly v Rusku užívat šlechtické tituly podobné těm na západě – hrabata [prvním byl kancléř Gavril I. Golovkin (1660–1734)] a baroni [prvním byl vicekancléř Petr P. Šafirov (1669–1739)].

Petr se s vítězstvím u Poltavy nespokojil a pokračoval v tažení proti Švédsku. Během něho byla Petrem v létě 1710 obsazena Riga a na podzim 1710 Tallin. Nejednalo se však o heroická hrdinná tažení, jak tvrdila a dodnes většinou tvrdí ruská a sovětská historiografie. Šlo jen o dokončení již dříve dosaženého vítězství. Navíc tažení bylo prováděno masovým loupením, znásilňováním, vražděním, drancováním a vypalováním celých vesnic. Pro Petra byl přitom rozhodující konečný výsledek: Petr i za využití metod, které jsme uvedly v předchozí větě, tímto tažením fakticky nad Pobaltím zavedl protektorát. Uznal pouze některá práva protestantského náboženství a zvláštní samosprávný statut pobaltských provincií.

De iure byla Severní válka ukončena až roku 1721. Stalo se tak poté, co v letech 1719–1720 ruské vojsko proniklo až do blízkosti Stockholmu. Teprve pod tímto tlakem byl na konci srpna 1721 podepsán ve finském městě Nystadt se Švédskem mír. Švédsko jím postoupilo Rusku celé území Livonska, Estonska, Ingrie a části Karélie s městem Vyborgem [město, kde v létě roku 1917 pobýval v exilu, ač šlo v té době o součást ruské říše Vladimír Iljič Uljanov, zvaný Lenin (1870–1924) a kde promýšlel puč, kterým by bolševici převzali v Rusku moc]. Rusko vrátilo Švédsku zbytek Finska a zavázalo se zaplatit mu dva milióny jefimků jako náhradu za odstoupená území.⁷⁶

Ačkoli tedy poltavské vítězství neznamenal definitivní konec války, Petr na něj reagoval velkými oslavami spojenými s triumfálním vstupem svého vojska do Moskvy a jeho pochodem po městě. Zcela v duchu vítězných pochodů římských císařů a triumfální Stalinovy akce zakončující v Moskvě Druhou světovou válku v Evropě. Včetně vláčení stovek zajatých často i zraněných protivníků. Krátce poté Petrův poradce, filozof a spisovatel, rektor kyjevskomogilevské akademie, tvůrce Petrovy ideologie ruského absolutismu Feofan Prokopovič (1681–1736) v eposu „*Pesni pobědnoj*“ označil Petra

⁷⁶ Jefimky byly nová mince se znakem dvouramenného kříže, kterou nechal Petr I. razit. Název byl modifikací dobového ruského názvu jáchymovského tolaru.

za imperátora a Otce vlasti („Otca otečestva“). Současně k titulu imperátora bylo oficiálně připojeno, Petr I. – Veliký.

Petr, jak již bylo naznačeno, se nespokojil se získaným územím ani po podepsání Nystadského míru. Krátce po skončení vyčerpávajících bojů se car v květnu 1722 vypravil s více než stotisícovou armádou na jih. Tentokrát směřoval do Persie. Jeho cílem ovšem byla ještě vzdálenější Indie. Cesta to však byla dlouhá a na organizaci mimořádně náročná. V mnohém však úspěšná. V říjnu 1723 Petrova vojska při tomto tažení připojila k Rusku Baku, Derbent a přilehlé oblasti Kaspického moře. Na víc již Petrovi síly nestačily. Důvodem pozastavení tažení byly patrně i obavy z nového střetu s Osmanskou říší, neboť v červnu 1724 podepsal v Cařihradě dohodu o rozdělení Persie.

Ještě jednou se vraťme k událostem, které jsme již zmínili v souvislosti s ruskými střety se Švédy. Zatímco v bitvě u Narvy roku 1700 se švédský král Karel XII. setkal se špatně organizovanou, takřka chaotickou ruskou armádou, již za tuto skutečnost pohrdal, v bitvě u Poltavy roku 1709 měl tu čest s dobře vybaveným a vycvičeným silným a schopným vojskem. Petrova reforma, ačkoli ani v roce 1709 ještě nebyla zcela dokončena, byla v tomto směru úspěšná. Petr si toho byl dobře vědom, a tak se ochotně pustil do nového válečného dobrodružství, když se záhy objevil další nepřítel: na počátku roku 1711 Osmané znovu vyhlásili Rusku válku. Tentokrát však ani modernizovaná ruská armáda na ně nestačila. Rusové byli záhy v bitvě u Prutu poraženi. Petr totiž situaci podcenil. Domníval se, že půjde o malou bitvu, která jej přivede k další vítězné válce, jež podpoří jeho vojevůdčovskou aureolu vytvořenou u Poltavy. Byla nesena pod hesly ideje Ruska jako Třetího Říma a ideje křesťanské svobody balkánským křesťanům. Výsledek však byl zcela opačný, než jak Petr předpokládal. Důsledkem této neúspěšné války s osmanskou říší bylo navrácení přístavu Azov, jež dobyl Petr v roce 1696, Osmanům. Tím se mu opět uzavřela cesta k Černému moři.

V letech 1713–1714 Petr dlouhodobě pobýval na moři, a to podlomilo jeho zdraví. Proto se od roku 1716 opakovaně léčil v lázních, mj. i v Karlových Varech. Tam ale pobýval již v letech 1711 a 1712. Na památku těchto událostí byla roku 1877 na tzv. Petrově výšině umístěna Petrova busta. Jedná se o dílo pražského sochaře Tomáše Seidana (1830–1890).

2. Moderní ruská diplomacie a její tvůrce Jemeljan Ukrajincev

Ruská diplomacie a předpoklady jejího novodobého fungování se konstituovaly tak, jako jinde v Evropě, na základě starších tradic. Jako klíčové se v nich ukázalo založení vyslaneckého – „posolského prikazu“. Došlo k němu krátce před polovinou 16. století,

v roce 1549. Vyslancecký prikaz pak kontinuálně existoval až do roku 1720. V jeho čele vždy stál vyslanec – hodnostně alespoň na úrovni dumnovo djaka. S termínem dumnyj se nejprve setkáváme ve staroruské bojarské dumě, tradičním poradním orgánem ruského panovníka. Označoval v ní služební hodnost. Djak byl šlechtic vykonávající státní službu v čele významné státní instituce, od poloviny 16. století zejména prikazů. Dumnyj djak tedy představoval ve služební hierarchii ruských šlechticů osobnost šlechtického stavu nacházející se svým historickým významem hned za bojary sloužícími u dvora („pridvornými“ bojary) jako byli kličníci (opečováající klíče od důležitých komnat), stolníci (pečující o carův stůl), okolničci (řídící carské prikazi a carovu osobní gardu) a postelníci (komoří, starající se o vybavení a čistotu carova lože a strážící carův osobní poklad). Často se v souvislosti s termínem „dumnyj djak“ setkáváme se širším vymezením „dumnyje dvorjane“. Jednalo se o šlechtice nestojící bezprostředně u dvora ale podílející se na práci bojarské dumy. Termín „dumnyj“ byl i v tomto případě odvozen od termínu duma (míněna v dobovém kontextu „bojarská“). V bojarské dumě mohli zasedat tímto právem mimořádně za zásluhy panovníkem odměněni okolničci a právě tito „dumnyje dvorjane“.

Prvním představitelem posolského prikazu se stal carem Ivanem IV. oblíbený diplomat, dumnyj djak Ivan M. Viskovatyj (?–1570). Zřízením „posolského prikazu“ Ivan IV. učinil významný krok v organizaci ruské diplomacie – dosáhl jím jednotného řízení zahraničních věcí ruského státu.⁷⁷ Před založením posolského prikazu totiž byl tímto úkolem, v podstatě po staletí, pověřován jen jeden „úředník“. Teprve roku 1537 získal kancelář – „kazjonnyj dvor“ –, a ta se o dvanáct let později přeměnila v prikaz. Společně se zřízením posolského prikazu byla v roce 1549 ustanovena „posolskaja izba“ – vyslaneccký úřad, který se vyznačoval tím, že měl vlastní zázemí. Tedy kancelář, kde se kromě vyřizování běžné denní agendy ukládal i archiv.

Dumnyj djak posolského prikazu byl podřízen výhradně panovníkovi. Ten také měl společně s bojarskou dumou i nadále rozhodující vliv na ruskou zahraniční politiku. Posolskij prikaz byl pouhým administrativním úřadem s vymezením kompetencí jen v záležitostech kancléřských. Pokud se kompetence prikazu rozšiřovaly, pak se tak dělo výhradně na základě rozhodnutí cara. Např. někteří jeho představitelé byli pověřováni vedením vstupních rozhovorů se zahraničními vyslanci (posly), byl jim dáván za úkol dohled nad pohybem a činností kupců z jiných zemí či jinými do Ruska přicházejícími cizinci, byla jim svěřována správa nově připojených území i vykupování zajatců z Ruska i v Rusku. Kompetence byly vždy nově každým carem vymezovány a v průběhu jeho panování se měnily. Název „posolskij prikaz“ dostal úřad až

77 Srov. Jiří PROCHÁZKA, N. N. Molčanov: *Diplomatija Petra Pervogo*. Moskva 1986, Časopis Matice moravské CVIII, 1989, č. 1, s. 122–123. Otázky „prikazů“, si všímá rovněž polský historik W. Serczyk, který podává přehledný výklad nově vznikajících centrálních úřadů, které v moskevském státě vznikaly od poloviny 16. stol., kdy se vyvinuly z již existujících administrativních orgánů. Tyto „prikazy“ přetrvávaly v ruském systému správy až do reformy Petra I. Původ slova můžeme hledat u slovesa „prikazat“, tj. nařizovat. Srov. Władysław SERCZYK, *Ivan IV. Hrozný. Car vši Rusi a stvořitel samoděržaví*. Praha 2004, s. 36, 57–62.

roku 1578 a v této podobě – později pod novým jménem, „Gosudarstvennyj posolskij prikaz“ – fungoval postupně se rozrůstající aparát instituce zahraničních věcí až do roku 1720.⁷⁸

Koncem 17. století první Romanovci vytvořili z posolského prikazu instituci, která podléhala důmyslně hierarchizovanému systému. Jednalo se již o vcelku velký úřad, který se členil do pěti oddělení (tzv. „povyťe“). Pod ně spadaly jednotlivé oblasti zahraničních zájmů ruské říše. Jedno z oddělení např. zahrnovalo západní velmoci (Papežský stát, Svatoříšskou říši, říši římského národa německého, Španělsko, Francii a Anglii). Posolský prikaz již vykonával aktivní politiku. Jeho zásluhou např. byly ještě před nástupem cara Petra I. navázány diplomatické vztahy s deseti západoevropskými a osmi asijskými zeměmi.

Za Petra Velikého však nastala zásadní změna. Krok k ní byl učiněn reorganizací ruské diplomacie, a to podle západoevropského vzoru. Klíčové v tom bylo zřizování pro mnoho jiných evropských zemí již delší dobu zcela nepostradatelných stálých vyslanec-kých úřadů. Samotná instituce řídicí ruskou zahraniční politiku se pak nejprve proměnila v Polní vyslanec-kou kancelář a v roce 1720 v Kolegium zahraničních věcí. Jistě nepřekvapí, že v obou těchto úřadech se často a osobně angažoval samotný car.⁷⁹

Přesto, nebo snad i právě proto (car nemohl přece osobně všechny činnosti zvládat), sehrávaly klíčovou roli osobnosti, které byly panovníkem pověřeny tyto instituce řídit. Jednou z rozhodujících postav v období, kdy systém a praktické fungování ruské diplomacie procházely hlubokými proměnami, byl Jemeljan I. Ukrajinec (1641–1708). Vzhledem k jeho mimořádnému významu se u něj zastavme poněkud déle.

Jemeljan Ukrajinec pocházel z rodiny služebného šlechtice – poměščíka. Jak bylo v 17. století obvyklé, dostalo se mu jako šlechtickému synovi solidního základního vzdělání od soukromých učitelů. Díky tomu mohl také bez problémů absolvovat vyšší vzdělání a od roku 1660 pracovat jako úředník ve státní správě. Pro Rusko bylo velkým štěstím, že se jeho pracovní štačí po prvních zkušenostech se státní správou stal posolským prikazem a v něm možnost „úředničit“ pod přímým dohledem významného ruského politika 17. století Afanasije Ordina-Naščokina (1605–1680).

Ukrajinecova kariéra je příkladem rychlého vzestupu ambiciózního a zároveň schopného úředníka pracujícího v carských (státních) službách. Po učňovských létech strávených ve finančních prikazech se záhy přesunul do posolského prikazu, kde kromě rutinní úředničiny mohl sbírat zkušenosti jako řadový účastník diplomatických misí. Z těch nejvýznamnějších upozorněme zejména na tu, která se uskutečnila roku 1672, kdy byl poslán do Švédska a do Dánska, kde ruská diplomacie vyjednávala možnost, aby se během války s Osmanskou říší Švédsko, Dánsko a Nizozemí připojily na ruskou stranu. Ukrajinec se osvědčil, a tak brzy poté, roku 1675 mohl začít plnit samostatné úkoly. Roku 1677 byl např. poslán jako carův vyslanec do Varšavy. Tam vedl mj. tajná

78 Kateřina HLOUŠKOVÁ, *Rusko-italské diplomatické a obchodní vztahy v druhé polovině 17. století*, Brno 2006, disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, s. 156–158.

79 Srov. Tamtéž, s. 158.

jednání s jedním z následovníků malopolského (ukrajinského) hetmana Bohdana Chmelnyckého (1695–1657) hetmanem levobřežní Ukrajiny Ivanem Samojlovičem (kolem 1642–1672–1687) o jeho spojenectví s Moskvou proti Rzeczpospolite a Osmanské říši. Roku 1687 se jako diplomat a vyjednaváč zúčastnil krymského tažení ruských vojsk. Pozitivní efekt jeho diplomatického umu byl odměněn o další dva roky tím, že byl v roce 1689 jmenován vrchním vyslancem ruského státu.

Nejslavnější a také nejvíce popsanou je mise sklonku 17. století: na mírovém jednání ve Sremských Karlovcích v srbské Vojvodině se na přelomu let 1698–1699 dostalo Rusko do izolace. Jeden člen rozpadající se „svaté ligy“ za druhým uzavíral s Osmany mír. Jen Rusům se přes všechny snahy o mírové řešení podařilo s Portou dosáhnout pouze dvouleté příměří. Osmané hodlali využít Rusku se komplikující mezinárodní situace, kdy se zdálo, že zůstává osamoceno. Za takových poměrů, kdy další válka visela ve vzduchu, se ruská diplomacie rozhodla do Cařihradu vyslat mírového posla. Nebylo pochyb, že se jednalo o podnik osobně velmi nejistý, ba přímo vysoce riskantní. Car Petr I. si nicméně uvědomoval, že pouhé schopnosti jeho vyslance v tomto případě stačit nebudou. Rozhodl se tedy přistoupit k prozíravému kroku a svého mírového posla podpořit ještě demonstrací síly. Efekt vyvolání dojmu, k němuž použil nově vybudovaného voroněžského loďstva, se vydařil.⁸⁰

Petr I. se rozhodl diplomatickou misi podpořit vlastní přítomností, a proto svoje mírové poselstvo oděné do válečného hávu doprovázel ke Kerči osobně. Do Cařihradu se z Kerče dostaly zprávy o mocném ruském loďstvu čekajícím v záloze. Otevření mírových jednání nestálo nic v cestě. Přesto ale cesta k Moskvou očekávanému míru měla být ještě klikatá. Osmanská strana totiž s uzavřením mírových podmínek nespěchala. Zvláště když Ukrajincev poodkryl také další úmysly a hodlal carovi nárokovat volnou plavbu jeho lodí po Černém moři. Monopol na plavbu Černým mořem byl typickým středověkým přežitkem. Např. Benátská republika měla až do roku 1717 monopol na plavbu Jaderským mořem.

Rusko si momentálně otevřít nový konflikt nemohlo dovolit, proto se Ukrajincev osmanskému neústupnému stanovisku musel podvolit. Jelikož se z ruské strany spěchalo, nezbývalo než postoupit v zájmu urychlení jednání nejen území dobytá v Podněpří, ale i Azov. Naštěstí pro Rusko byl na místě schopný a zkušený vyslanec, takže k tomuto nepříjemně se rýsujícímu scénáři nakonec ani nedošlo. Dříve než dorazily nové carovy pokyny obsahující další ústupky, dosáhl Ukrajincev uzavření příměří na třicet let. Rusko tak vrátilo Osmanské říši pouze dobytá území v Podněpří, a to bez tamních ruských pevnůstek, jež měly lehnout popelem. Car se smlouvou zbavil poplatku krymskému chánovi, jemuž byl zavázán každoročně vyplácenou sumou.

Shrňme proto, že roku 1699 uzavřel Petr Veliký prostřednictvím Ukrajinceva s Osmanskou říší dlouhodobé příměří a naopak rozpoutal válku se Švédskem. Poté Ukrajincev působil na velvyslanectví v Holandsku, Anglii a Rzeczpospolite.⁸¹

80 Srov. M. ŠVANKMAJER, *Petr I.*, s. 95–97.

81 Srov. Philip LONGWORTH, *Dějiny impéria. Sláva a pád ruských říší*. Praha-Plzeň 2008, s. 148.

Ačkoli se Ukrajincev na samotném konci 17. století přesunul do zdánlivě klidných diplomatických pozic, je nepohybné, že i tam měl ohromný vliv na skutečnost, že ruský stát udrželo tradici, která se pak ještě výrazněji rozvinula od počátku 18. století, a to, že rozšiřoval svoje území zejména prostřednictvím vítězných válek. Připomeňme proto, že vítězství Petra I. nad Švédskem ukončené Nystadtským mírem otevřelo Rusku Pobaltí. Dále v této oblasti později Rusko získalo část Finska, která se oddělila od Švédska. Stalo se tak za carevny-imperátorky Jelizavety (Alžběty) I., (1709–1741–1762), a to roku 1743. Na jihu se pak v tomto trendu výrazně podepsala vláda carevny Kateřiny II. (1729–1762–1796) – dvě rusko-osmanské války (1768–1774 a 1788–1792) ukázaly ruskou převahu, jež pak byla zřejmá až do rozpadu obou impérií ve 20. století. Za Kateřiny II. Rusko výboji získalo severní pobřeží Černého moře, Krym a území mezi Dněstrem a Jižním Bugem; ruská plavidla se nacházela v Černém moři, volně plula přes Bospor a Rusové směli postavit v Konstantinopoli pravoslavný chrám. První dělení Polska v roce 1772 bylo z hlediska mezinárodní diplomacie mj. pokusem odlákat ruskou pozornost od Balkánu a omezit, ne-li zcela zastavit výbojnou politiku vlastní Ukrajincevovi a dalším ruským politikům. Ostatně i demonstrace možnosti, aby britské námořnictvo v roce 1791 zaútočilo na ruské, bylo důkazem strachu před ruským mocenským posílením. Rusko se však své mocenské výbojné politiky směřující k rozšiřování území nevzdalo a pokračovalo v ní i v 19. století.

Ukrajincevův cíl budovat expanzivní diplomatickou formou pevné a silné impérium bezprostředně kolidovalo s reformami, které byly z podnětu Petra I., ale patrně i samotného Ukrajinceva uváděny do praxe. Prostřednictvím vojenské reformy a řady dalších správních reforem Petr I. totiž vytvořil mohutný vojensko-administrativní policejní stát. Některá z jeho nařízení pak přežila staletí. Rozdělení na gubernie až do poloviny dvacátých let 20. století, Posvátný synod do roku 1918, Senát a hodnostní tabulka („*Tabel o rangach*“) do roku 1917, daň z duše („*podušnaja podat*“) do roku 1887, kolegia do roku 1802.

Růst role státu byl stěžejní Ukrajincevovou tezí. Lze proto oprávněně hovořit o tom, že Ukrajincev měl vliv i na vnitropolitické dění. Připomeňme pro ilustraci, že růst role státu koreloval se státním monopolem na řadu předmětů obchodního artiklu. Úměrně tomu byl ve městech zaveden cechovní systém, a to i přesto nebo právě proto s ruskými specifiky, neboť v Rusku stále prakticky absentovala sociální mobilita společnosti. Za Petra tak bylo vše podřízeno státu a jeho výkonným složkám. Provedené změny odpovídaly zakončení procesu přeměny panovníka v absolutistického monarchu, upevnění samodržaví a vládě služebných dvoránů („*dvorjanstva*“). Car získal skutečnou neomezenou moc nad společností. Ale také neomezenou povinnost se o ni starat. A společnost mu věřila, že je toho schopen a že tak činí. Aby mohl toto vše vykonávat, musel pro práci v zájmu státu užívat sobě oddané úředníky. Přijetí titulu imperátora pak již bylo jen vnějším výrazem potvrzení absolutismu. Na rozdíl od zemí západní Evropy, kde probíhal proces upevňování absolutismu v prostředí posilujícího měšťan-

stva, v Rusku tento proces probíhal za podmínek upevňování nevolnictví, vlády dvorjanstva a značné slabosti měšťanstva. Ruský absolutismus svou podstatou bránil osvícenským reformám. V tomto směru zůstalo Rusko uzavřené do sebe a nic na tom nezměnil ani Ukrajincev. Jistě mu ale o to ani nešlo. Jako drtivá většina osobností doby vlády Petra I. mu byly svěřovány úkoly proto, že je plnil nejen mimořádně odpovědně, ale, a to zejména vůči carovi, maximálně loajálně a servilně.

Na počátku vlády se Petr I. pokusil zajistit velikost a slávu ruské říše prostými vojenskými výboji. Navázal na neúspěšná tažení regentky Sofie proti Krymu a tzv. něřčinskou smlouvou s Čínou sjednanou Fjodorem Golovinem v srpnu 1689 vymezil hranice ruského panství na Dálném východě a podmínky obchodu s Čínou. Podmínky stanovené něřčinskou smlouvou platily téměř dvě století. Teprve v roce 1858 Ajgunskou smlouvou a v roce 1860 Pekingskou smlouvou byly upraveny, a to ve prospěch Ruska. Rusko jimi získalo více než milión km² v oblasti řek Amuru, Ussuri a Sungari.

Hlavními oblastmi Petrova zájmu však byl černomořský a baltský prostor. Centrem jeho snažení se stal černomořský přístav Azov. Od počátku devadesátých let 17. století k němu uspořádal několik neúspěšných tažení. Dobýt se mu jej podařilo v roce 1696 ale v roce 1711 jej musel opět Osmanské říši vrátit. Ve snaze upevnit svoje postavení v počernomoří a zmocnit se celého severního pobřeží Černého moře uspořádal v roce 1711 nové tažení proti osmanské říši. Byl však na řece Prut poražen a donucen vzdát se dřívě dobytých území včetně přístavu Azov. Ruská říše tím ztratila rovněž kontrolu nad Záporožím.

Byla to další z kapitol Petrovy snahy získat jak přístup k Baltskému tak k Černému moři. Jak jsme již viděli výše, o přístup k Baltskému moři začal Petr usilovat ještě dřívě. Neúspěchy, které jej ve válce proti Švédsku zpočátku provázely, jej přiměly, aby se zamyslel nad formou a způsobem, jak Rusko vojensky posílit. Kromě řady vojensko-organizačních změn, roku 1705 např. zavedl odvody rekrutů. Byl si však vědom nárůstu finančního zatížení, který tento systém přináší, a proto od vojenské služby osvobodil státní zaměstnance a duchovní a zaměřil se na zlepšení státní ekonomiky i v jiných rovinách. Využil k tomu poznatky, které získala jeho opakovaná velká poselstva, jež byla ve své podstatě špionážními a výzvědnými akcemi. Několika z nich se Petr zúčastnil osobně. Přitom si upevnil přesvědčení, že hodlá-li Rusko udržet s vyspělými západoevropskými zeměmi krok, musí se jim přiblížit. S cílem zvýšit vzdělanostní úroveň velitelů v roce 1714 nakázal, aby šlechtici (velitelem mohl být pouze šlechtic) bez vzdělání nesměli velitelské funkce zastávat. Roku 1716 nechal zřídít vojenský ústav, který určoval nejrůznější normy a povinnosti týkající se vojáků a důstojníků.

3. Nespokojenost s Petrovou vládou

V prvním desetiletí 18. století se mezi obyvateli Povolží a Puralí – Baškirců, Marijců, Tatarů, Čuvačů – odehrála povstání, která byla vyvolána zvůli petrovských centrali-

začnících reformem násobených svévolí místní šlechty a tlakem pravoslaví. Bylo jich tolik, že dokonce lze hovořit o permanentním ozbrojeném boji. Konkrétně lze například hovořit o ozbrojeném boji Baškirců, který se odehrával v letech 1705–1711. Rozhodně ojedinělými nebyly v petrovské době projevy nespokojenosti pracujících manufaktur, dolů a průmyslových podniků. Gros nespokojenosti se však stále ještě uskutečňovalo na vesnici.

Astrachaňské povstání se odehrálo v letech 1705–1706 jako reakce na sílící zdanění a zavádění neruských zvyků. Jednalo se o velké vystoupení střelců, vojáků a k nim se připojivších dalších lidí. V noci na 30. července 1705 povstalci vtrhli do astrachaňského kremlu a zavraždili zde sídlícího dumného djaka, vévodu Alexeje I. Rževského (1638–1705). Ve městě pak byly popraveny tři stovky nejvýše postavených šlechticů. Jejich majetek si povstalci rozdělili mezi sebou. Povstalci vytvořili systém volených orgánů (stařešinů) v čele s jaroslavským kupcem Ja. Nosovem. Oddíly povstalců se brzy vydaly do sousedního města Prikaspija a jiný tisícíčetenný oddíl směřoval na Caricyn.

K potlačení povstání byli povoláni donští kozáci a kalmycká jízda. Ti zabránili dalšímu šíření povstání. Poté byl k potlačení povstání vyslán oddíl carských vojsk v čele s generálem, polním maršálem Borisem P. Šeremetěvem (1652–1719). Ten vzal město v březnu 1706 útokem. Několik stovek atrachaňských povstalců bylo dopraveno do Moskvy. Během následujících dvou let se v Preobraženském prikazu odehrávaly výslechy a mučení, při nichž mnozí z účastníků povstání zemřeli. Poslední živí byli popraveni v roce 1707.

V letech 1707–1708 se odehrálo další mohutné lidové hnutí. Zachvátilo tentokrát rozsáhlou oblast mezi Donem, Slobodskou Ukrajinou a Povolžím. Důvodem povstání bylo odnětí kozákům práva na těžbu a prodej soli. Bezprostřední příčinou pak byla reakce kozáků na trestnou expedici vedenou knížetem Jurijem B. Dolgorukovým (1664–1707), který vrátil do původních míst více než tři tisíce uprchlých nevolníků. Krutost, s jakou byla trestná výprava provedena násobená kategorickým příkazem kozákům, aby odevzdávali všechny uprchlé nevolníky, rozzlobila kozácké obyvatelstvo. Do čela povstalců se postavil známý ataman bachmutských kozáků Kondratij A. Bulavin (1660–1708). Záhy se k němu připojila řada dalších kozáků a uprchlých nevolníků. V září 1707 povstalci na hlavu porazili oddíly knížete Dolgorukova a z uprchlých nevolníků začali sestavovat nové vojsko. Carská vláda vyslala proti Bulavinovi nová vojska, tentokrát vojska vedená vůči ruskému carovi loajálnímu, byť i dříve donskými kozáky voleným atamanem Lukjanem Maksimovem. Ten byl sice bulavinci poražen, zajat a v městečku Čerkassku 1. května 1708 popraven, ale skutečnost, že mezi kozáky již nepanuje jednota, tím byla více než zřejmá.

Na jaře 1708 se Bulavin vrátil k řece Donu a pokračoval v boji. Povstání se rozšířilo do jihoruských újezdů přiléhajících k Donu. Ve dnech 22. – 23. března 1708 se konala rada povstalců, která rozhodla o tom, že se povstalci vydají směrem na Čerkassk

a k Azovu. U Čerkasska Bulavin porazil vládní vojska a z Čerkasska učinil jednu ze svých opor. Povstání se dále šířilo. Bulavin uvažoval o široké koalici kozáckých skupin. Na konci dubna 1708 Bulavinův sedmitisícový oddíl došel až k metropoli Donu. Dne 1. května město obsadil a potrestal kozáckou věrchušku. Na vševojskovém sněmu, který se uskutečnil 9. května, byl Bulavin zvolen atamanem veškerého donského vojska. Oddíly Bulavinových spolubojovníků pak ovládly řadu měst jižního Ruska včetně strategických měst Kamyšin, Caricyn a Saratov, a operovaly rovněž na Severním Donu. Sám Bulavin obsadil Azov, ale záhy byl donucen jej znovu opustit. Na řeku Don bylo posláno další vládní vojsko, a to o velikosti více než třiceti tisíc mužů. V jeho čele nyní stál kníže Vasilij V. Dolgorukij (Dolgorukov), (1667–1746). Takové síle již povstalci nedokázali čelit. Zpráva o tom vyvolala v kozáckém vojsku pochybnosti o smyslu a efektu povstání. Skepse vyvolala revoltu vůči Bulavinovi, v jejímž důsledku byl 7. července 1708 vlastními kozáky zavražděn. Povstání ale s jeho smrtí zcela neskončilo, v některých kozáckých enklávách pokračovalo i nadále. Oddíly Bulavinových atamanů bojovaly s vládními vojsky v Povolží a na Ukrajině, udržely se i v kopcích u řeky Donu. Povstání v této době stále ještě zachvacovalo na šedesát újezdů. Teprve na sklonu roku 1708 se carským kruhům podařilo zničit jeho hlavní centra.

4. Rusko za Petra Velikého

I když cílem Petra Velikého bylo především vybudovat velké a mocné impérium, je nepochybné, že učinil mnohé ke zkulturnění ruského života. Navázal tak na několik reforem svého předchůdce, např. na to, že carskými ukazy z let 1679 a 1680 se zakazovalo mrzačení provinilců – místo dosavadního useknutí prstů nebo ruky měli být posíláni i se svými ženami a dětmi na Sibiř. V roce 1701 např. vydal nařízení (ukaz), aby lidé při pohledu na cara nemuseli padat na kolena a aby v zimě při průchodu kolem carského paláce nemuseli smekat. V roce 1704 zakázal zabíjet děti s vrozenými vadami a nemanželské děti. V roce 1706 zřídil útulek pro bezdomovce a sirotky. Snazší to napříště měly mít i nevěrné a povětrné ženy. Neměly již být zaživa zahrabávány do země, ale jen posílány pod dohled do klášterů.

Kdežto se za cara Alexeje Michajloviče (1645–1676) trestalo kouření tabáku smrtí, nebo alespoň mírnějším trestem – uříznutím nosu, Petr Veliký podepsal při svém Velikém poselstvu v Británii smlouvu o monopolním právu britských hospodářů pěstovat v Rusku tabák. V zájmu komunikace se západem Petr I. rozšířil poštovní spojení, které bylo z Moskvy do Smolenska, Rigy a Archangelsku zahájeno již v roce 1663.

Od dob Petra I. měl ruský stát monopol na prodej soli, vína a výrobu koňalky. V průběhu 18. století pak byly některé části tohoto monopolu pronajímány. Reformy Petra Velikého se dotkly i oblečení během oficiálních oslav a carských ceremoniálů. Místo tradičního bojarského roucha zaujala místo francouzská móda.

Petr I. nechal budovat nové hlavní město – Sankt Petěrburg. V duchu byzantských a tatarských tradic a v zájmu „pokroku“ přikládal životu prostých lidí pramalou cenu. Za vybudování nové metropole zaplatila říše krutou daň. Jen za Petrova života se odhaduje počet obětí mezi třiceti a dvěma sty tisíci životů. Sankt Petěrburg byl násilně budován podle vzoru moderních západoevropských měst. Car přivedl do města násilím jak stavebníky, tak i obyvatele. Nejdříve byla postavena dřevěná Petropavlovská pevnost s kasárnami, domy, skladišti, správními budovami a trojlodním kostelem v nizozemském stylu. Pro sebe si dal Petr I. postavit dřevěný přízemní dům, dlouhý devatenáct a široký šest metrů s prvními širokými okny v pravoslavné Rusi. Petr se tím zbavil maličkých oken a klenutých temných sálů Moskvy, z nichž měl panickou hrůzu (trpěl fobií ze zavřeného prostoru, proto všechny sály, které nechal stavět, byly prostorné s vysokými stropy).

V Sankt Petěrburgu se nejdříve stavělo ze dřeva a teprve postupně se nejdůležitější stavby přestavovaly z kamene. Začalo se s tím již za dcery Petra I. Jelizavety (Alžběty) Petrovny, která toužila po grandiózních a přepychových sídlech inspirovaných velkolepými Versailles. Této její ctižádosti vděčíme za kamenný Zimní palác. Nese příznačné rysy ruského baroka – bílé pilastry či sloupy se zlacenými ozdobami odrážejícími se od základní barevné plochy. Dokončení stavby se Jelizaveta nedočkala. Kateřina II. však již zdědila Zimní palác s více než tisícovkou pokojů. Chtěla je náležitě vyzdobit, a proto po celé Evropě nakupovala umělecká díla. Založila kvůli tomu pozdější světoznámou sbírku a jednu z největších galérií světa – Ermitáž. Učinila tak jen rok po svém nástupu na trůn – roku 1763. Stejně tak pokračovala v rozšiřování letních sídel v Petrodvorci a Carském Selu. Vedle Zimního paláce nechala pro svého oblíbence vybudovat údajně nejkrásnější sankt petěrburgskou rezidenci – Mramorový palác, který po Říjnové revoluci sloužil jako Leninovo muzeum. Nechala rovněž postavit Tauridský palác, v němž od roku 1906 sídlily obě komory ruského parlamentu, a nechala zhotovit první pomník v dějinách své říše – jezdeckou sochu Petra Velikého. V Petrově duchu se snažila učinit ze Sankt Petěrburgu vývěsní štít celé říše. Zřídila komisi, která bděla nad pravidelným vytyčováním ulic a kanálů. Sankt Petěrburg tím získal stylovou jednotu.

Petr přilákal nizozemské a britské obchodníky polovičními cly než ve Švédsku a výhodnými cenami ruských surovin. Díky tomuto jeho odkazu šla v polovině 18. století přes sankt petěrburgský přístav již polovina ruského zahraničního obchodu. Zároveň se sem přesunula z Voroněže stavba lodí a na nedalekém ostrově byla vybudována pevnost a základna pro válečné loďstvo – Kronštadt.

K nejvýznamnějším architektům Sankt Petěrburgu patřili Italové Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700–1771) a Giacomo Antonio Domenico Kvarengi (1744–1817) pozvaní Petrem a jeho následníky za účelem budování skvělých architektonických děl do Ruska. Když Petr I. v roce 1725 zemřel, žilo v Sankt Petěrburgu kolem sedmdesáti pět tisíc obyvatel.

Během 18. a 19. století tvořili cizinci až pětinu sankt petěrburgského obyvatelstva, dominovali v řemeslnických i uměleckých odvětvích a plně ovládali ruský vědecký

a vzdělávací svět. Když Kateřina II. zemřela, byl již Sankt Petěrburk šestým největším městem v Evropě. V budování Sankt Petěrburku pokračoval i na počátku 19. století ruský car Alexandr I. (1777–1801–1825), a to v duchu tzv. alexandrovského klasicismu. Za něj žilo v Sankt Petěrburku již čtyři sta tisíc obyvatel. Mikuláš I. se pak pustil zejména do obnovy vyhořelého Zimního paláce. Sály a místnosti byly vyzdobeny mramorem, zlatem, drahokamy a polodrahokamy a zachráněnými i nově nakoupenými uměleckými skvosty. Na obnově rezidence neustále pracovalo šest tisíc pracovníků, a to i v zimě, kdy venkovní teplota dosahovala minus třiceti stupňů, zatímco uvnitř sálů bylo vytopeno na plus třicet stupňů, aby stěny rychle vyschly.

Od poloviny 19. století se vedle majestátného a pompézního centra začaly budovat holé, šedé čtvrti s úzkými ulicemi, nezdobenými činžáky a tmavými dvory. Ze Sankt Petěrburku se postupně, ale i přesto velmi rychle, stávalo průmyslové centrum, kde nacházely práci desítky tisíc dělníků v loďařství, zbrojní výrobě, textilním, zejména ve strojírenském i chemickém průmyslu. V šedesátých letech 19. století zde žilo šest set padesát tisíc lidí, roku 1914 již dva milióny.

Petr Veliký vynikal schopností obklopit se schopnými lidmi. Jedním z nich byl Ivan T. Posoškov (1652–1726), považovaný za vůbec prvního ruského profesního odborníka – ekonoma. Není snad od věci konstatování, že patřil mezi osobnosti, které můžeme zařadit ke „kořenům ruského liberalismu“.⁸²

Ivan Posoškov pocházel z rodiny zlatníka. Záhy se prosadil jako úspěšný podnikatel – působil jako kupec, navrhoval těžební zařízení, byl „otkupščikem“ (držitelem státního monopolu) na prodej vodky a také statkářem. V roce 1697 po soukromé audienci u cara se stal členem kroužku reformně smýšlejících osob, které se z carovy vůle podílely na přípravě a realizaci rozsáhlých petrovských reforem. Posoškov se v mnoha názorech s carem rozcházel – zejména brojil proti cizincům a cizí kultuře a za uhelný kámen ruské společnosti považoval pravoslaví – v obou těchto ohledech byly Posoškovy názory konzervativní až ortodoxní. Ve svých reformních projektech se však Posoškov soustředil na ty otázky, v nichž se s carem principiálně shodoval. Přední ruský historik druhé poloviny 19. století Nikolaj P. Pavlov-Silvanskij (1869–1908) řadil Posoškova k tzv. „moskevským pokrokářům“ („moskovskije progressisty“). Tato skupina reformátorů petrovské epochy znala Západ a výplody jeho ideového vývoje velmi špatně a více méně

82 První práce o Posoškovovi se objevily již v 19. století; srov. např. Aleksandr G. BRIKNER, *Ivan Posoškov. Č. I, Posoškov kak ekonomist. Sankt-Peterburg 1876. Z novější doby srov. zejména monografii Berngard B. KAFENGAUZ, I. T. Posoškov. Žizn' i dejatel'nost'.* Moskva 1951. Dále též srov. Nikolaj P. PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Projekty reform v zapiskach sovremennikov Petra Velikago. Opyt izučeniija ruskich projektov i neizdannnye ich teksty. Sankt Petěrburk 1897, s. 79–88; Istorija ruskkoj ekonomičeskoj mysli.* Tom I. Epoha feodalizma. Čast' pervaja IX–XVIII vv. Pod redakcijej A. I. Paškova. Moskva 1955, s. 318–361; Lev M. MOR-UCHOVIČ, *Očerki istorii ekonomičeskich učenij. Ot antičnych myslitelej do rodonačal'nikov buržuaznoj klassičeskoj političeskoj ekonomii.* Moskva 1957, s. 145–162; nejnověji *Russkaja filosofija.* Enciklopedija. Pod obščej redakcijej M. A. Maslina. Moskva 2007, s. 441; česky pak srov. Marek PŘÍHODA, *Rusko a Evropa (domáci a cizí) v díle Ivana Tichonoviče Posoškova.* In: Slavistika v moderním světě. Konference mladých slavistů III, říjen 2007. Editoři Marek Příhoda, Hana Vaňková. Červený Kostelec–Praha 2008, s. 93–103.

jen z doslechu – z vyprávění cizinců a z carových ukazů.⁸³ Jejich reformní úsilí vycházelo proto především z vědomí nedostatků tehdejšího uspořádání Ruska. Přestože byli otevření a tolerantní vůči názorům opačných skupin, silně se v jejich projektech projevovaly tradice Moskevské Rusi.⁸⁴

Posoškov své myšlenky vyjádřil v několika drobných pracích a hlavně pak v díle *Kniga o skudnosti i bogatstve (Kniha o chudobě a bohatství, 1724)*,⁸⁵ která však vyšla tiskem až v roce 1842.⁸⁶ Autor chtěl knihu prezentovat carovi, avšak neexistuje důkaz, že by ji Petr I. kdy viděl. Posoškov byl nedlouho po sepsání práce zatčen v souvislosti s obviněním z podvodu a zemřel ve vězení. *Kniha o chudobě a bohatství* kolovala v průběhu 18. století v několika rukopisných kopiích a mj. se s ní seznámil i Michail V. Lomonosov. Nicméně skutečně známou se stala až v 19. století.⁸⁷

Jak napovídá název tohoto hlavního Posoškovova díla, šlo o práci zaměřenou ekonomicky, tedy odkud se (v celostátním měřítku) bere bída a jak rozmnožit státní bohatství. Při hledání cesty jak dosáhnout obecného blaha považoval Posoškov za klíčové pochopení politických a kulturních zvláštností dané (v jeho případě ruské) společnosti. *Knihu o chudobě a bohatství* můžeme s jistou rezervou označit za autochtonně ruský pokus o politickou ekonomii.⁸⁸ Autor se ve své koncepci pokusil o prolnutí centrální vlády, představovanou carem a možností obyvatelstva dát najevo svoji vůli, což považoval za klíčové pro řízení ruského hospodářství. Car v jeho pojetí vystupuje jako personifikace státního všeruského zájmu. Postavení a povinnosti každé vrstvy obyvatelstva (šlechty, kupců, duchovenstva i rolníků) autor charakterizoval podle toho, jak přispívají k dosažení tohoto celospolečenského zájmu. Jeden z úkolů doby viděl v pečlivém přezkoumání stávajících zákonů a vytvoření nového zákoníku místo toho z roku 1649. Posoškov navrhl poměrně složitý a těžkopádný, avšak na svoji dobu nesmírně demokratický plán, jak toho dosáhnout. Podle něj se měl sejít reprezentativní sbor složený ze zástupců všech společenských vrstev (včetně nevolníků), který by přijal nový zákoník, zpočátku jen na zkušební dobu, během níž by probíhaly nutné úpravy, vyvolané uplatňováním zákoníku v praxi. Nakonec by zákoník potvrdil imperátor v souladu se všeobecným hlasováním (referendem). Podobný sbor jaký navrhoval Posoškov se sešel o několik desetiletí později za Kateřiny II., jeho činnost, jak je dobře známo, dopadla neslavně.

Posoškov doporučoval, aby se obchodem a průmyslem směli zabývat jen příslušníci kupeckého stavu; tento požadavek veřejně zazněl v letech 1767–1769 při jednání kateřin-

83 Posoškov například znal Západ z vyprávění kupců-cizinců, s nimiž jako kupec přicházel do styku.

84 Srov. Nikolaj P. PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Projekty reform v zapiskach sovremennikov Petra Velikago*, s. 79–80.

85 Kniha nesla podtitul: „Sije jest' izjasnenije, ot čego priključajetsja skudnost', i ot čego gobzovitoje bogatstvo umnožajetsja“.

86 Srov. *Sočinenija Ivana Posoškova*. Izdany, na iždivenii Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskich, Michailom Pogodinym, Professorom Russkoj Istorii. Moskva 1842.

87 Srov. Sergej V. UTECHIN, *Russian Political Thought. A Concise History*. New York–London 1963, s. 44.

88 Srov. *Očerki istorii rossijskoj ekonomičeskoj mysli*. Pod redakcijej L. I. Abalkina. Moskva 2003, s. 95.

ské Zákonodárné komise. Pro zajištění spravedlnosti vyprojektoval Posoškov rozsáhlou reformu soudnictví, podle níž měl vzniknout jediný soudní systém pro všechny obyvatele Ruska. Prosazoval takovou úpravu nevolnictví státem, která by vedla k jeho zmírnění (nikoliv však zrušení). Jeho názory jsou tak směsíci svérázného demokratismu a humanismu na jedné straně a pravoslavného dogmatu a samoděržavných tradic na straně druhé.

Důležitou myšlenkou Posoškovova odkazu je, že vydávání zákonů by nemělo být jen svévolným činem shora, ale měly by se na tomto aktu podílet širší vrstvy obyvatelstva. Omezení dosud ničím neohrazených práv a pravomocí samoděržavného panovníka nebo alespoň delegování částí panovnických pravomocí na zákonem vymezenou instituci se tím stalo základem ruského pokrokového myšlení v 18. století a konstituční hnutí bylo i součástí ruského liberalismu, byť se jím myšlenkový potenciál ruského liberalismu zdaleka nevyčerpával.

Další vynikající osobností petrovské doby byl výše v souvislosti s církevními reformami Petra I. zmíněný Feofan Prokopovič (1681–1736). Zapsal se především do oblasti literatury a kultury. Narodil se v roce 1681 v Kyjevě do kupecké rodiny. Jeho světské jméno bylo Eleazar. Brzy však přišel o otce a o Feofanovu výchovu se staral jeho strýc působící v Kyjevském klášteře a také v Kyjevsko-Mohylské akademii. Po Feofanově úspěšném dokončení kyjevské akademie, rozhodl se postoupit na jednu z polských uniatských škol, načež musel sám přijmout unii. Krátce na to, co se Feofan stal učitelem, přijímá také mnišské jméno Elisej a vydává se do Říma, do kolegia svatého Afanasije, zřízeného pro Řeky a Slované s cílem jejich pokatoličtění. Vynikající nadání a schopnosti Prokopoviče najednou oddělily od ostatních chovanců kolegia. Také se mu naskytla příležitost pracovat ve Vatikánské knihovně, představený kolegia mu poskytoval soukromé lekce, starajíc se o to (avšak bez úspěchu), aby Feofan přestoupil k jezuitskému řádu. Svůj pobyt v Římě Feofan využil především ke studiu patristiky, filozofie a také se zajímal o díla římských a řeckých klasiků. Současně projevil zájem o staré i nové památky římské architektury a malířství. Kolem roku 1704 se vrátil zpět do Kyjeva, vrátil se k pravoslaví a se jménem Feofan vstoupil do pravoslavného kláštera. Na kyjevské duchovní akademii pak Feofan působil dalších dvacet tři let. Vyučoval literaturu.

Poté, co Prokopovič prošel katolickou scholastikou, se stal jejím kritikem. S humorem, jízlivostí a sarkasmem se vysmál všemu, co se úzce dotýkalo teorie katolictví a její praktiky. Zdravý kritický duch, zájem o filozofický realismus a racionalismus a také myšlenky týkající se světového názoru byly charakteristickými rysy jeho života i díla. Pokud věda a filozofie byly v katolictví označovány za pouhé „služebné“ bohosloví, Feofan Prokopovič se bez váhání snažil podřídit bohosloví a činnost církve světským zájmům. V boji dvou mocí – církve a státu, soupeřících mezi sebou v tehdejší Rusku – Feofan se bezpodmínečně postavil na stranu státu. Podle svého náhledu na světový názor, na základě svého založení a sympatií byl označován za hlasatele idejí renesance a reformy.

Už na svých kurzech poezie, které vedl na kyjevské akademii, se snažil o zmírnění scholastického učení o poezii, které přeměňovalo toto učení na jakési nashromáždění čistě formálních předpisů pro prozaická cvičení bez živého obsahu a smyslu. Co se týče učení o Umění poezie, radí, nejdříve se inspirovat klasickou literaturou – především díly Homéra, Vergilia (70 př. n. l. – 19. př. n. l.), Horácia (65. př. n. l. – 8 př. n. l.), Ovidia (43 př. n. l. – 17 n. l.), Catulla (84 př. n. l. – 54 př. n. l.), Seneky (4 př. n. l. – 65 n. l.), Platóna (427 př. n. l. – 347 př. n. l.) a dalších. Feofan Prokopovič si stanovil za cíl orientovat poezii k zdravému rozumu a přirozenosti. V roce 1706 se stal také učitelem rétoriky, o které napsal učebnici v jazyce latinském, tudíž ve stejném jazyce, jakým byla napsána i učebnice poetiky. V tomto novém kurzu, který sloužil především ke kázání, se mnohem různěji, než v kurzu poetiky, rozchází se zavedenou katolickou tradicí církevní rétoriky, prohlašuje se za jejího radikálního odpůrce.

Předjímajíc Lomonosova, jako náhradu místo celé řady dílčích členění stylu, určil tři jeho druhy – vysoký, střední a nízký, čímž byla umožněna větší svoboda v řečnictví. Své názory na rétorické umění Prokopovič uplatňoval nejen ve své kazatelské činnosti, ale také v řeči, kterou pronesl v roce 1706 před Petrem I., se kterým se tehdy viděl poprvé. Ve svém projevu Feofan oslavoval Petra za jeho vojenská vítězství, za jeho osvětovou činnost, za snahu o spravedlnost, za jeho pracovitost i upřímnost a také za to, že své poddané povyšuje na základě jejich vlastních zásluh a ne podle jejich rodu či majetku. Tato řeč se Petrovi natolik zalíbila, že ho přiměla obrátit svoji pozornost právě k Feofanu Prokopoviči.

V roce 1708 se Prokopovič stal učitelem nových předmětů – filozofie, fyziky, aritmetiky a geometrie. Ty se do té doby na akademii neučily. Ve stejnou dobu na něj byly také kladeny úkony prefekta na kyjevských učilištích. V roce 1709, dva týdny po vítězné bitvě u Poltavy, projížděl Petr I. přes Kyjev a Feofan na jeho počest za jeho přítomnosti pronesl v Sofijském chrámu chvalořeč, která byla na Petřův příkaz přeložena do latinského jazyka samotným Feofanem. V této řeči se objevuje politické posouzení vítězství a také radost z blízkého zničení „proklaté unie“. O problematice nutnosti zničit unii a pokořit Osmany se pojednává i v Prokopovičově díle, které je napsáno v jazycích ruském, polském a latinském.

Zanedlouho Prokopovič pronesl jak uvítací řeč, tak i chvalořeč ke knížeti Menšikovovi. V této řeči je Menšikov zvelebován nejen jako vojevůdce, ale také jako člověk soucitný k lidem, jako „obravdový obraz“ samotného Petra. Menšikova také chválí za snahu zničit „proklatou unii“.

V roce 1710, v době osmanského tažení, si Petr nechal k sobě zavolat Feofana, kterého poté jmenoval představeným Kyjevského bratrského kláštera a také rektorem akademie, na které začal následujícího roku učit bohosloví, jež vyučoval čtyři roky. Pokračujíc tedy ve svém učitelském působení, vydal řadu úvah, dialogů a také několik hlásání týkajících se různých otázek bohosloví. Všechna jeho díla se liší živou a duchaplnou interpretací a směřováním ke kritickému rozboru. Feofan se stal zapřisáhlým nepříte-

lem všeho katolického, jak ve vědě, tak i v životě a stává se vyznavačem nového evropského vědění, sestaveného Francisem Baconem (1561–1626) a Reném Descartesem (1596–1650); je třeba se stavět ke všem otázkám učení a života svobodně i kriticky. Vyvrací starou teorii o nadřazenosti duchovní vlády nad světskou a vůbec o nadřazenosti duchovenstva nad všemi ostatními společenskými třídami.

Myšlenky vůbec Feofana Prokopoviče byly známy Petru I., který dobře věděl, že v osobě kyjevského učeného mnicha, také racionalisty a zapřísáhlého odpůrce zastaralých církevních tradic, najde svého spojence pro reformu ruského církevního života a podřízení ruského duchovenstva světské moci. V roce 1715 byl F. Prokopovič povolán Petrem I. do Sankt Petěrburku, avšak kvůli nemoci tam přijel až na podzim roku 1716. Nejdříve tam plnil kazatelskou a publicistickou funkci objasňujíc nejen vládní počiny, ale také i nutnost změn, které by zemi prospěly. Zároveň se vysmíval všem jejím odpůrcům. Z těchto jeho hlásání je třeba připomenout „*Slovo o carově tažení do ciziny*“, a „*Slovo o carově vládě a cti*“, věnované přesvědčení o potřebnosti neomezeného samodržaví v Rusku. Kazatel v nich zaměřil kritiku na bohoslovce, kteří se domnívali, že duchovní vláda vystupuje nad vládu světskou.

Dne 2. června 1718 byl Feofan Prokopovič vysvěcen na biskupa Pskovského a Narevského. Tím do jeho duchovní pravomoci spadnul i Sankt Petěrburk, který v té době biskupa neměl. Feofan se tím stal hlavním pomocníkem Petra Velikého ve věcech duchovních. Tuto funkci vykonával s přemírou aktivity: sestavil a formuloval všechny důležité zákonodárné listiny týkající se církve, napsal předmluvy a komentáře k přeloženým cizojazyčným knihám, učebnicím, bohosloveckým i politickým traktátům. Nejdůležitější je ovšem jeho autorství „*Duchovního reglementu*“ (1720), „*Slova pochvalného o flotile ruské*“ (1720), „*Vyhlášky o mnišství*“ (1724) a traktátu o patriarchátu. Na okraj podotkneme, že také sepsal podrobný komentář k Petrovu následnickému řádu „*Stanovy následnického práva*“ a že působil rovněž jako básník, především autor sylabických veršů [epigramy věnované ruskému osvícenskému básníku, zakladateli ruského klasicismu Antiochu D. Kantěmirovi (1708–1744)].

Od roku 1720 Feofan působil jako arcibiskup Novgorodský a po založení Posvátného synodu v roce 1721 stal se zástupcem jeho prvního vrchního prokurátora Stefana Javorského (1658–1722). Po Javorského smrti byl až do roku 1726 fakticky rozhodujícím členem Posvátného synodu.

Petr I. si Feofana velmi vážil. Dokladem toho je jeho poměrně časté obdarovávání různými dary: Petr mu věnoval několik vesnic stejně jako nemalé finanční obnosy. Díky tomu si Feofan v Sankt Petěrburku zařídil vlastní hospodářství.

Tou dobou se jak představitelé velkoruské církevní strany, tak i starší kyjevští biskupové, jejichž řídicím byl Stefan Javorský, přikláněli, co se týče jejich názoru ve vztahových záležitostech světské a duchovní moci, ke katolickému učení. Zaujímal stanovisko blízké k přesvědčení protestantských bohoslovců, mezi kterými měl nemalé přátel a stoupenců. Jeho politická přesvědčení, jejichž základem byla teorie tak zvaného „osvi-

cenského absolutismu“, se zcela lišily od Petrových. V takové situaci neměli početní nepřátelé Feofana možnost mu uškodit. Po smrti Petra se okolnosti změnily: musel čelit krutému a nebezpečnému boji a odrážet obvinění už ne ani tak bohosloveckého, jako spíše politického charakteru. Nedokázal obratně využít okolností nastoupení na trůn imperátorky Anny a stanout v hlavě strany „střední třídy“, které zmařily úmysly nadřazených, napsáním slavného prosícího listu vladařce o zvonunastolení absolutismu.

Díky své aktivní účasti ve zmíněné události znovu získal pevné postavení u dvora a v Posvátném synodu. Toho využil – vrhl se na své staré nepřátele, se kterými nepolemizoval nejen v literatuře, ale i v tenatech tajné kanceláře. Někdejší horlivý obhájce reformy bojující především ve jménu zájmů osvícenství, ve kterém viděl jediný zdroj blaha Ruska, se teď – při změněných podmínkách ruského života – snažil chránit výsledky reformy před reakcí. Avšak na základě své role oficiálního hlasatele - publicisty se nyní změnil z progresivního činitele v přísného konzervativce a stal se velebitelem ospravedlňujícím pořádek dokonce i v těch případech, kdy si protiřekl svému vlastnímu ideálu.

Přesto však zůstával člověkem, který podle stávajících možností a okolností vysoko cenil, ale i zanedbával vědu a osvícenství. Ve svých nejlepších dílech vystupoval Feofan jako představitel kriticky usvědčujícího směru. Jelikož vycházel z pojetí moderního vědeckého racionalismu a protestantské teologie, měl záporný vztah ke starým formám moskevského církevního a společenského života, který považoval za obzvlášť příznivý pro rozkvět nevzdělanosti, za ukazatele pseudoučenosti, pokrytectví a pověr. Ve jménu jím vyloženého ideálu osvíceného člověka a rozvíjejícího se silného státu satiricky vykreslil současný ruský život a v tomto smyslu ho je možné nazvat prvním ruským satirikem, prvním představitelem toho směru, ke kterému se posléze přimknuli nejlepší představitelé literární síly.

Feofan Prokopovič měl vliv např. na významného satirika Antiocha D. Kantémira (1708–1744) nebo na předního ruského historika Vasilije N. Tatiščeva (1686–1750). Šlo především o názory na ruskou historii a současnost, které se rozvíjely ve škole Feofana Prokopoviče. Jeho díla napsaná v jazyce latinském byla vydána v 18. století v Königsbergu a v Lipsku, některá byla přeložena do jazyka ruského, např. „*Slova a hovory*“, které byly vydány ve třech dílech roku 1765. Jeho *Modlitby při smrti Petra Velikého* jsou klasickým dílem ruské literatury 18. století.

Ve dvacátém článku Vojenského řádu z roku 1715 byla oficiální doktrína ruského politického systému charakterizována slovy: „*Jeho Veličenstvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.*“⁸⁹ O šest let později, v Duchovním reglementu

89 Termín Rossija pochází ze 17. století a je polské provenience. Poláci bojující s Rusy jím označovali protiváhu ke své Rzeczpospolite a současně protiváhu k tradiční Rusi („Svaté Rusi). Petrovo nadřazení impéria způsobilo zásadní změnu: ruský stát se od pradávna identifikoval na základech pravoslavné ortodoxie. Ta byla po staletí primární, stát až druhotný. Ruští lidé byli „křesťané“ ve smyslu lidí hlásících se k pravoslaví a k Moskvě. Petr pořadí obrátil – primární se napříště stala příslušnost k ruskému impériu.

z roku 1721, byl car Petr I. (1689–1725) definován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel*“. Šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které otec chrání před zly vnějšího světa. Jednalo se o rozvinutí teorie pravoslavného křesťanského samoděržaví, kterou vymezil car vši Rusi Ivan IV. Hrozný (1533–1584). Jejím hlavním atributem byla vize, že samoděržavná moc ruských panovníků pochází od Boha. V praxi se projevovala v oficiální tituluře: „*Z boží milosti, nejsvětější a nejmocnější Veliký Pán, Car a Velkokníže ... vši Velko i Malo a Bílé Rusy samoděržec...*“

Petr I. Ivanovo vymezení překonal tím, že se nechal titulovat jako „*imperátor-samoděržec*“. Nešlo mu pouze o vyjádření nedotknutelnosti a neohraničenosti moci, její velikosti a slávy, ale také, v duchu římské tradice, o vymezení moci nad světským i církevním světem. Tím se hodlal odlišit od všech dosavadních i stávajících králů a císařů.⁹⁰

Titul Imperátor byl Petrovi oficiálně potvrzen nejvyšší státní institucí tehdejšího Ruska – Vládnoucím Senátem, který mu současně udělil i titul Otce ruské vlasti. Pro její vymezení se přitom stále častěji nahrazoval dosavadní termín Rus (v duchu tradičního vymezení podle vládnoucího centra „Moskovskoje carstvo“, neboli „Carstvije Moskvy“) termínem Rossija.⁹¹

Ruské politické myšlení se po staletí utvářelo specifickou formou odvíjející se od hodnotových kritérií samoděržavného moskevského státu kladoucího na první místo velikost, moc a slávu státního celku. Petr I. se rozhodl zvýraznit tuto skutečnost tím, že upevnil ruský politický systém ve smyslu soustředění absolutistické moci ve svých rukou. Pro zvýraznění této skutečnosti si zopakujeme, že Petr I. s tímto cílem skoncoval s dosavadním zasahováním pravoslavně církevní hierarchie do státních záležitostí. Učinil tak tím, že nedovolil, aby byla po smrti patriarchy vši Rusi Adriana (1627–1700) obsazena jeho funkce. V roce 1721 pak patriarchát zcela zrušil a organizaci ruské pravoslavné církve podřídil dohledu Posvátného (někdy též Nejsvětějšího) vládnoucího synodu, do jehož čela postavil sobě oddané osoby z řad důstojnického sboru. Představitelé církevní hierarchie byli v Posvátném synodu vždy v menšině. Tuto praxi převzali všichni Petrovi nástupci. Zpočátku byl představitelem Posvátného synodu prezident synodu, později, a to již od roku 1722, vrchní prokurátor. Ten byl současně i předsedou synodální kanceláře, v níž se rozhodovalo o činnosti synodu. Kromě dohledu ve funkci vrchního prokurátora měl car v Posvátném synodu osobu, která se označovala jako

90 „Jeho Veličenstvo“, stojí též napsáno ve Vojenských pravidlech z roku 1715, „je nemezeným monarchou, který není povinován nikomu skládat účty, sám rozhoduje o své vůli a svědomí. V Základních zákonech ze čtyřicátých let 19. století se hovořilo o tom, že ruský imperátor je samoděržavný a neomezený monarcha. Teprve v roce 1906 bylo slovo neomezený škrtnuto a konstatováno, že panovníkovi náleží nejvyšší samoděržavná moc.

91 České prostředí adekvátní pojmy neuzivá. Termín Rusko je přiřazován jak Rusi, tak Rossii. Pro zřejmější vymezení názorů představitelů ruského politického myšlení budeme proto pro Rossiju užívat pojem ruské impérium a pro předpetrovskou Rus pojem Svatá Rus.

agent. Agent měl bdít nad tím, aby se církev nevměšovala do státních záležitostí stojících v kompetenci jiné státní instituce – Vládnoucího senátu.⁹²

Zopakujme také, že Petr I. se odmítl dělit o moc, jak bylo dosavadní zvyklostí, se zemským sněmem či s bojarskou dumou. Na trůn nastoupil s vědomím, že je nebude svolávat. Když se na konci století začali bojaři hlásit o svoje právo scházet se v bojarské dumě a diskutovat o politických záležitostech, rozhodl o kompromisu. Bojary, kteří byli členy bojarské dumy, resp. ve sněmu Komory narovnání („Raspravnoj palaty“), pověřil administrativními úkoly v Preobraženském prikazu. Halasně se snažil tvrdit, že udržuje staré tradice a že ve své dobrotě ponechává bojarům jejich tradiční právo, aby se podíleli na státní politice. Ve skutečnosti je však nepověřil žádnými významnějšími politickými úkoly a navíc jim pohrozil, že nebudou-li se svým postavením spokojeni, jejich privilegia omezí.

Petrovy obavy ze spiknutí, které zvýšilo vnitropolitické dění během jeho zahraničních cest, jej přivedly k úvahám svěřit vládní pravomoci v době své nepřítomnosti do rukou několika osobností, tzv. verchovnych gospod neboli principálů, které by se vzájemně hlídaly a kontrolovaly. Takto se zrodila myšlenka na reformu carovy nejbližší rady („Bližaščej kanceljarii“), kterou Petr slavnostně vyhlásil v roce 1704. Podle ní již nemělo mít kolegium Preobraženského prikazu žádné větší pravomoci a ani carova nejbližší kancelář neměla plnit jinou úlohu, než funkci poradního orgánu, jehož jednotlivým členům mohl car svěřit podle svého uvážení některé úkoly či pravomoci.

Jestli snad Petr původně uvažoval o tom, že by mohl kolegiím svěřit výkonnou moc, později z nich učinil pouhé poradní orgány. Zřejmě se i za tím skrývala Petrova snaha zbavit šlechtu práva zasahovat do vrcholné politiky a současně si zajistit vlastní svobodu při jejím řízení. Bylo by však mylné se domnívat, že šlechtu zcela diskvalifikoval. Naopak; oddané a loajální jedince odměňoval různými prebendami a svěřoval jim významné funkce. Chtěl však šlechtu podřídit svým rozhodnutím a zabránit jí, aby mohla ohrozit jeho postavení. Jako stavu jí proto vymezil úkol řídit ruské národní hospodářství. A tak její dřívější politická práva stále více nahrazoval ekonomickými privilegii. Nicméně i v této rovině postupoval tak, aby mu byla zaručena nejvyšší moc. Posílení postavení ruské šlechty měl sloužit zákon o majorátu, který Petr vydal v roce 1714. Zakazoval dělení nemovitého majetku šlechty; dědicem se směl stát vždy jen nejstarší syn. Obdobně bylo snahou o udržení sociálního statusu šlechty motivováno nařízení, aby se žádný mladý šlechtic nemohl oženit, dokud se nenaučil gramatiku, počty a geometrii. Roku 1722 uvedl do praxe tabulku hodností – „*Tabel o rangach*“. Vymezovala stupně, které může šlechtic ve službě státu dosáhnout.

„*Tabel o rangach*“ nesporně přispěla ke konsolidaci privilegovaného ekonomického postavení statkářské vrstvy. Současně ale také rozdělovala společenské vrstvy na tři kategorie: podle vojenské, občanské a dvorské služby a ve čtrnácti hodnostních stup-

⁹² Na konci 18. století, v roce 1797 v nástupnickém manifestu Pavla I. zazněla slova, kterými se nový car jmenoval hlavou ruské pravoslavné církve.

ních sestavovala celý ruský úřednický svět do zvláštních skupin; osoba, která dosáhla osmého stupně, získávala i šlechtickou hodnost a právo na nemovitost. Tato tabule definitivně odstranila starý zvyk postupu ve státní službě, tzv. měštničestvo neboli rodové povyšovací právo, jímž bojaři a knížata omezovali své panovníky a podle něhož významná místa ve vojsku a ve státní správě nebyla obsazována podle osobní zdatnosti, nýbrž podle urozenosti. Tabule prohlašuje opak, jméno a urozenost nestačí zajistit místo ve státě.

Strach o svoji osobu a o moc nabádaly Petra I. k novým a novým reformám. K nim směřovaly rovněž další úvahy o změně statutu Nejbližší carské rady. Petr chtěl, aby z ní vznikla instituce, která by nejen pomáhala panovníkovi v jeho rozhodování v zákonodárné i výkonné sféře, ale která by rovněž kontrolovala činnost Senátu.

Petr se souběžně s dalšími reformami zabíral rovněž úrovní ruského školství. Rusko tehdy mělo jedinou vysokou školu – duchovní akademii, která byla založena v Moskvě roku 1685. I když mnozí z jejich odchovanců vstupovali do státních služeb, byla to hlavně církevní instituce. Petr ale potřeboval praktické lidi. A tak v roce 1701 založil navigátorskou školu. Žáci této školy dostávali žold, který byl odvislý od jejich praktické činnosti. A začal uvažovat i o vysokoškolském vzdělání, především o badatelské a zdělávací instituci v zahraničí v té dob již hodně populární – Akademii věd (srov. níže).

Ve snaze zjednodušit písmo pro široké vrstvy nahradil dosavadní kaligrafickou cyrilici azbukou. Ve velkých městech zřizoval nemocnice a sirotčince. Zrušil dosavadní počítání roků „od stvoření světa“ nařízením z 20. prosince 1699 určil, aby se i v Rusku užíval kalendář od doby narození Krista. Zároveň nařídil, aby začátek nového roku byl slaven vždy 1. ledna, nikoli 1. září, jako doposud. O nedůslednosti i této reformy ovšem svědčí, že zavedl používání v ostatní Evropě již přežilého juliánského kalendáře, který byl novelizován zavedením kalendáře gregoriánského. Juliánský kalendář za gregoriánským v této době zaostával o dvanáct dní.

Vláda ruského cara Petra I. zvaného Veliký (1689–1725) přinesla rozvoj politického myšlení, které odpovídalo proměně společenského a hospodářského života ruského impéria. Do čela hodnotové kategorie se dostalo velké a mocné, ostatním zemím konkurenceschopné impérium. Petr „prolomil“ okno do Evropy. Snažil se jí inspirovat, přejímat její vzory. Nikoli ovšem proto, aby ji napodobil, ale aby jí mohl být mocensky konkurenceschopný. Po více než sedmi stoletích naplněných jednoznačným vlivem Byzance nastoupilo hledání vzorů v západní Evropě. Tři hlavní proudy politického myšlení, které můžeme v Rusku 18. století identifikovat, odpovídaly proudům osvícenského absolutismu, konstitucionalismu a radikalismu.⁹³ Tomu také odpovídal přechod od rodové šlechty, zejména její privilegované složky tzv. bojarů ke služebné šlechtě a profesionálnímu úřednictvu. Petr I. byl prvním ruským panovníkem, který vládl bez zemského shromáždění i bez bojarské dumy. Po vítězství nad Švédy roku 1721 byl pro-

93 Srov. S. V. UTECHIN, *Russian Political Thought*, s. 40.

hlášen za vše-ruského imperátora (v odvolání se na tradici římských imperátorů se jednalo o vyjádření vyšší moc, než představovala moc královská, resp. carská). Ideologem Petrova osvícenského absolutismu byl Feofan Prokopovič. Zejména jeho zásluhou byl zrušen moskevský patriarchát a nahrazen Nejsvětějším Vládnoucím synodem. Na Petrovo přání napsal Feofan Prokopovič roku 1722 spis „*Pravda volji monaršej*“. V něm např. konstatoval, že právem panovníka je dávat zákony, vynášet neodvolatelné rozsudky a vydávat příkazy, jimž se nikdo nesmí protivit. Přitom nedotknutelným právem panovníka je stát mimo jakýkoli zákon.

Nejpregnantněji byla ovšem, jak již bylo uvedeno, charakteristika samoděržavné vlády vyjádřena ve dvacátém článku *Vojenského řádu* z roku 1715: „*Jeho Veličenstvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.*“ Další zvýraznění nejvyšší moci bylo patrné v Duchovním reglementu z roku 1721, ve kterém byl car Petr I. představován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel*“ („*bljuzitel*“). V praxi šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které chrání před zly vnějšího světa.

Ruské dějiny druhé poloviny 17. století nebyly sice příliš harmonické, v mnohém však byly srovnatelné s ostatními evropskými zeměmi. V důsledku po staletí přežívajícího traumatu z tatarské nadvlády byly sice expanzivnější a v obraně hektičtější, ani to je však příliš nevydělovalo z obecných dějin. Tvrdilo se sice, že tradiční důraz na neomylnost a jedinečnost autokratické vlády úzce spojený s náboženstvím byl něčím mimořádným, ve skutečnosti však ne nepodobným absolutistickému systému rozvíjejícímu se ve středoevropském či západoevropském prostoru. Odlišnosti spočívaly spíše v detailech: ve vládních praktikách se např. používaly krvavější metody, které byly srovnatelné s evropským vrcholným středověkem. Rusko dokonce nebylo ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi tak zaostalým státem, jak se uvádělo. Jak jsme již viděli výše, dokonce ani ekonomika nebyla pomalejší či méně schopnější. K zaostávání došlo až od konce 18. století, kdy Rusko nepochopilo význam vědeckotechnických a státně politických změn, konzervovalo svůj tradicionalismus a tím se zbavilo možnosti jít cestou analogickou zemím typu Anglie, Francie či německých států.

Petr I., který se stal samoděržavným panovníkem v roce 1689 v souladu s dobovým pojetím posuzoval velikost a význam ruského státu podle jeho rozlohy a obchodních styků. I když Rusko patřilo k největším zemím, jeho mezinárodní postavení stále ještě nebylo zcela pevné. Na jihu se vzmáhal silný nepřítel v podobě Osmanské říše, na západě Rzeczpospolite (tzv. andrušovské příměří z roku 1667, které potvrdilo rozdělení Ukrajiny na pravobřežní a levobřežní, neskýtalo záruku pevného míru) a sílicího Braniborska, na Severu Švédska. Zanedbatelná nebyla ani mocenská konkurence Anglie, Francie, Rakouska a dalších zemí.

Petr I. neměl ve svých reformách žádný řád ani systém. Byly nahodilé, reflektující okamžitý prakticistní dopad. Proto i výklad o nich a o celé Petrově vládě nelze jedno-

duše uspořádat, ale je třeba se k týmž věcem vracet z různých úhlů pohledu. Jen tak lze totiž prokázat, že Petr byl prostě mužem okamžiku. Rozhodl-li se pro válku, vše tomu přizpůsobil. Obdobně i v soukromém životě: Petr se roku 1712 podruhé oženil. Jeho vyvolenou se stala polská šlechtična Marta Skawronska, která, jak to vyžadoval rituál, společně s konverzí k pravoslaví přijala jméno Kateřina Alexejevna (1684–1727). Z prvního manželství s Jevdokijí Lopuchinovou (1669–1731), kterou v roce 1698 zapudil do suzdalského pokrovského kláštera,⁹⁴ měl Petr syna Alexeje, jehož nechal v roce 1718 umučit. Alexej Petrovič (1690–1718) se totiž odmítl podřídit otcově vůli. Alexej po ostřem sporu s Petrem v roce 1716 uprchl do Vídně. Petr jej podezřívá z politických machinací. Aby tomu zabránil, snažil se všemožnými intrikami dostat Alexeje zpátky do Ruska. To se mu nakonec na počátku roku 1718 podařilo. Alexej byl za nelegální opuštění Ruska souzen a v únoru 1718 odsouzen ke ztrátě nástupnického práva. Co se mezi carem a jeho synem poté odehrávalo, je věcí mnoha hypotéz. Jisté je jen jedno, že na konci června 1718, podle oficiální verze na infarkt, zemřel. S největší pravděpodobností to však nebylo přirozenou, ale násilnou smrtí. Buď na přímý Petrův rozkaz, nebo dokonce s jeho přímým fyzickým podílem. Petr již delší dobu trádal mimořádně hlubokými záchvaty schizofrenie. Je nepochybné, a to se připouští prakticky ve všech verzích o Alexejevě smrti, že tato skutečnost na ní měla lví podíl.

Petr nemaje přímého následníka trůnu vydal záhy na to ukaz, kterým dával panujícímu carovi právo, ale také povinnost, aby jmenovitě určil svého nástupce. Petr sám tak ovšem neučinil, a to zavadalo příčinu sporů, které po jeho smrti v lednu 1725 nastaly.

5. Od Petra Velikého do smrti Kateřiny I.

Přestože Petr I. nechal zřídit Vládnoucí senát a kolegia, soustředila se v jeho rukou absolutní moc. Reformy neměly jiný cíl, než vytvořit předpoklady pro politický absolutismus kladoucí si za cíl budovat mocné a silné ruské impérium (Petr I. se nechal od roku 1721 titulovat jako imperátor, čímž chtěl povýšit postavení Ruska na roveň velkých císařství, tedy nad „prostá království“). Petr byl hluboce věřící člověk, ale jeho absolutismu měla ruská pravoslavná církev sloužit. Petrovým záměrům měla odpovídat i vnější krása ruského světa: s tímto cílem nechal budovat řadu monumentů. Tím největším bylo celé město: dne 16. května 1703 nechal Petr založit základnu ruské moci na Baltu, kterou pak roku 1712 prohlásil za hlavní město Ruska. Do roku 1914 se jmenovala Sankt Petěrburk (Sankt-Petersburg), do roku 1924 pak vzhledem k odporu vůči všemu německému během světové války Petrograd. Za sovětské éry nesl jméno Lenino a od roku 1993 došlo k návratu k názvu Sankt Petěrburg. Roku 1709 nechal Petr založit nedaleko Sankt Petěrburku dvorní rezidenci Petrodvorce (Petěrhof), která byla během 18. a 19. století téměř neustále doplňována paláci a fontánami.

⁹⁴ Zapuzení ženy do kláštera mělo v pravoslavné tradici stejnou hodnotu jako rozvod.

Smrtí Petra I., ke které došlo v lednu 1725, však Rusko ztratilo osobnost, která byla schopna se takového úkolu plně zhostit. Nastupující panovníci nebyli s to soustředit ve svých rukou veškerou moc. Ke svému ustavení do nejvyšší funkce stejně jako pro její výkon potřebovali podporu různých kruhů, především šlechtického, resp. vojenského zaměření a za to museli platit: nikoli však penězi, ale udělováním privilegií či výjimek, nebo vzdáváním se vlastních výsad. Nastala situace, která trvala až do roku 1763 a která se označuje za epochu palácových převratů. Začala nástupem Kateřiny I. k moci a skončila nástupem k moci Kateřiny Druhé. Charakterizovala ji nestabilita ruského politického života, čehož využila ruská (a nejen ruská) šlechta k tomu, aby lavírováním a diferencovanou podporou našla cestu k uspokojení vlastních partikulárních zájmů. Ty se však často křížily, a tak postupem doby přerostl zápas různých šlechtických skupin nejen do všech rovin mocenské a správní stupnice, a projevil se rovněž v růstu spekulace, korupce a moci byrokracie, ale i do vzájemných střetů, polemik a bojů.

Korupce existovala v ruském státě již před Petrem Prvním. Byla spojena s dočasností státní služby, s tím, že dotyčný mohl být kdykoli carem odvolán. A tak se snažil získat co nejvíce prostředků, a to i neoficiální, ilegální cestou. Cílem bylo zabezpečit nejen sebe, ale i svoje okolí, protože upadnutí v nemilost u cara s sebou často nesla dramatické změny – od vysídlení až po popravu.

Za Petra I. se korupce kvůli rostoucím aspiracím níže postavených na vysoké posty a kvůli potřebě úředníků, aby jim pomáhali, nesmírně rozmohla. Hlavním důvodem korupce byl nedostatek peněz ze strany panovníka, aby úředníky dostatečně odměnil. Jejich přivlastňování si prostředků, jež patřily státu, se stalo nutností pro zajištění obživy. To uznávali i nejvyšší představitelé státu. A tak se, jaksi přirozeně již před Petrem, úředničina stala jakoby přirozenou součástí „kormlenija“. K tomu, zejména u výše postavených (u favoritů) převládlo domnění, že vybrané prostředky jim náleží jako odměna za jejich věrné služby.⁹⁵

Petr I. se snažil s korupcí bojovat. Vydal i speciální nařízení chránící a odměňující donašeče a informátory. Naopak tvrdě trestáni byli ti, kteří o korupci a zlodějně věděli, ale neoznámili ji. Současně se vznikem Vládnoucího senátu byl ustaven institut fiskálů dohlížející na všechny stupně úředníků, zda nepodvádějí a neberou úplatky. Proti úplatkům byl svým způsobem namířen i zákon o „jedinonasledii“, ukaz o jehož zřízení car Petr I. vydal v roce 1714. Ve stejném roce Petr vydal ukaz zakazující šlechticům bez ukončeného základního vzdělání ženit se a znemožňující jim bez takového vzdělání dosáhnout jakoukoli velitelskou funkci ani vedoucí postavení ve státní správě.

Petr I. se pokusil posílit impérium nejen výboji, ale i sňatkovou politikou. Ve snaze pacifikovat Kuronsko, Holštýnsko a Meklenburg tam vyslal skupinu carských nevěst v čele se svými neteřemi pozdější carevnou Annou Ivanovnou (1693–1730–1740) a Kateřinou Ivanovnou (1691–1733) a dcerou Annou Petrovnu (1708–1728).

95 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I. do Pavla I.*, s. 120–121.

Pokles prestiže panovníků se projevil ihned po smrti Petra I. v podobě sporů o nástupnictví. Podle ruské tradice se panovníkem automaticky stával nejstarší syn dosavadního cara. Sněmy, které se dříve při příležitosti nástupu nového panovníka na trůn scházely, neměly volební, ale jen potvrzovací právo. Součástí tohoto potvrzení bylo vydání manifestu, který většinou koncipoval moskevský metropolita, jímž se nastoupení nového cara oznamovalo domácím i zahraničnímu lidu. (Protože v té době existoval jediným způsob, jak šířit zprávy, rozjížděla se vzápětí do celého Ruska a do zahraničí četná poselstva.)

Jak jsme již výše viděli, Petr I. nechal v roce 1718 údajně za velezradu nejprve uvěznit a později popravit svého jediného žijícího syna, careviče Alexeje (1690–1718). Alexejovi bratři, stejně jako jeho zcela nevlastní bratr z druhého manželství Petr Petrovič (1715–1719), zemřeli přirozenou smrtí rovněž za Petrova života.⁹⁶ Zbýval nezletilý vnuk, Alexejův syn Petr Alexejevič (1715–1730). Bylo pravděpodobné, že bude oficiálně intronizován a že se po dobu jeho nezletilosti stane regentkou, tedy skutečnou panovnicí jeho matka, Petrova první manželka Jevdokija Fjodorovna Lopuchinová (1669–1731) internovaná v té době v klášteře. Tomu Petr nebyl ani zdaleka nakloněn. Nechal proto v roce 1722 vyhlásit zákon, podle něhož měl nástupce trůnu určit panovník bez ohledu na to, jaká jsou dědická práva. Aby sám tento zákon naplnil, hledal od roku 1722 na carský trůn vhodného adepta. Psychické deviace spojené se stálým podezříváním však způsobily, že zemřel dříve, než jej našel.

Podle starších regulí mohla zdědit carský trůn nestarší Petrova dcera Anna. Ta se ale při zasnoubení s holštýnským vévodou v roce 1724 ve svatební smlouvě i s ženichem vysloveně zřekla ruského trůnu, a to nejen pro sebe, ale i pro své potomstvo. Zákonné dědictví tak přecházelo na druhou Petrovu dceru Jelizavetu (Alžbětu) Petrovnu (1709–1741–1761). Jenomže o své právo se hlásil i Petrův vnuk a Petrova druhá manželka Kateřina. Přirozeně tedy došlo ke sporům. Vždyť o ruský trůn se ucházelo několik adeptů, kteří pocházeli z romanovského rodu. Za nimi stály různé významné ruské šlechtické rody. Zvláště agilní byly dvě skupiny staré rodové aristokracie tvořené někdejšími blízkými Petrovými spolupracovníky – skupinou knížete Golicyna a skupinou knížete Menšikova. Kdežto golicynovci prosazovali nástupnictví Petrova vnuka, syna Petrem I. zavražděného následníka Alexeje jménem *Petr* [narodil se v roce 1715 a pocházel z Alexejova manželství se Charlottou Brunšvicko-Wolfenbüttelskou(?)], menšikovci prosazovali na trůn Kateřinu. To byla Petrova druhá manželka, která se původně jmenovala Marta Skowronská a byla schovankou livonského pastora Glücka. Od roku 1703 působila mezi dvorními dámami Petrovy sestry Natálie. Petr I. si ji oblíbil, povýšil mezi svoje metresy, v roce 1704 přiměl k přestupu na pravoslaví, oficiálně se s ní v roce 1712 oženil, roku 1721 ji nechal prohlásit za carevnu a imperátorku a o tři roky později ji nechal korunovat. Menšikov svoje

⁹⁶ Jako již tradičně se v Rusku po smrti Petra Petroviče objevil Lži-Petr vydávající se za i nadále žijícího careviče. Jednalo se o vojenského desertéra Lariona Starodubceva. Ten byl záhy zatčen a popraven.

názory opíral o údajnou Petrovu ústní vůli, aby se jeho nástupkyní stala jeho stávající manželka.

Alexandr Danilovič Menšikov (1673–1729) byl typický příslušník favoritů vytvářejících služebnou šlechtu, kterou si Petr Veliký oblíbil. Příslušníci rodové šlechty ji neměli rádi a posměšně je označovali za „vyskočki“, tedy šplhouny. Přesto, že jim rodová šlechta nebyla s to v procesu emancipace bránit, užívala všech možností pro jejich odstranění či alespoň diskreditaci.

Alexandr D. Menšikov se narodil v roce 1673. Jeho otec byl dvorním štolbou, kterého si oblíbil Petrův poradce švýcarského původu Franc Ja. Leffort. Leffortovým příčiněným sloužil Menšikov od roku 1691 v potěšné rotě, z níž přešel do preobraženského pluku. Roku 1692 již byl „děnščíkem“, tedy vojenským sluhou cara Petra Prvního. Ve vojenském tažení k Azovu se osvědčil jako výborný velitel. Petr si jej proto oblíbil a na konci devadesátých let 17. století jej začlenil do svého Velkého poselstva, v jehož čele putoval po západní Evropě. Když se po několika měsících Petr spěšně vracel do Moskvy kvůli povstání střelců, Menšikov byl v jeho blízkosti a podílel se na potrestání povstalých střelců. Poté, co ještě téhož roku Petrův důvěrník Franc Lefort zemřel, Menšikov zaujal jeho post. Záhy nato mohl Menšikov opět prokázat vojenské schopnosti, kterých si Petr cenil stejně jako věrnosti. Petr mu za ně svěřil budování válečného loďstva a velení nad několika částmi vojska. Ruské vítězství nad Švédy v roce 1703 nebylo jen prvním úspěchem Petra nad Švédy, ale i úspěchem Menšikova, který za to obdržel prebendy. Díky nim a Petrově náklonnosti rostl v následujících letech Menšikovův vliv natolik, že když se v roce 1716 Petr opět vydal na vojenské námořní dobrodružství, Menšikov dostal mimořádné pravomoci pro jeho zastupování uvnitř Ruska. Po zřízení kolegií mu Petr svěřil řízení vojenského kolegia.

Menšikov sice neoplýval vzděláním, prý se jen stěží dokázal podepsat, nicméně pílí a houževnatostí se natolik vypracoval, že se z něj stal nejen skvělý voják, ale i organizátor civilního života. Petr toho využil k tomu, aby mu svěřoval správcovství v nově dobytých oblastech, a později k tomu, aby mu svěřoval péči o nejrůznější resorty vnitropolitického života. To bylo pro Menšikova takovým přínosem, že po Petrově smrti dokázal sám ovládat téměř všechna kolegia. Nutno však upozornit na tvrzení, která očividně korespondují s Menšikovými ambicemi po Petrově smrti, že se v této všestranné činnosti neřídil carovými zásadami, ale svým osobním prospěchem. V zjištěných záměrech se prý před žádným prostředkem k dosažení svých mocenských a majetkových cílů nezastavil. „Dítě srdce Petrova“, jak jej car ve svých dopisech nazýval, prý nejrůznějším způsobem olupovalo státní pokladnu, obohacovalo se statky polských šlechticů i maloruských kozáků a neoprávněně odnímalo pozemky sousedním statkářům. Prameny vypovídají o četných stížnostech na Menšikova. Petr je sice po několik let odmítal, když však na počátku druhého desetiletí 18. století přerostly únosnou mez, Petr kvůli nim ustavil v roce 1711 zvláštní vyšetřovací komisi. Ta sice až do konce Petrova života k žádnému jednoznačnému závěru nedospěla, nicméně sku-

tečnost, že si Petr vážil Menšikova jako jednoho ze svých nejnadanějších a nejbližších spolupracovníků byla zpochybněna. Petr mu sice v roce 1718 opět svěřil vojenské kolegium, stále více však přitom dával najevo, že není jediným, kdo mimořádné pravomoci obdržel. Patrně Menšikovu moc nevyloučil proto, že mu byla nesmírně nakloněna carevna Kateřina. Jeho přičiněním se totiž stala v roce 1713 Petrovou manželkou. Petr však korigoval Menšikovovy pravomoci oceněním oddanosti a schopnosti jeho odpůrců, zejména několika příslušníků rodu Dolgorukých. Na prvním místě se jednalo o jejich seniora Jakova Fjodoroviče Dolgorukého (1639–1720), který si získal Petrovu přízeň za obranu jižní hranice a za úspěchy ve válce proti Osmanské říši od něj obdržel prebendy i pravomoce. Osobní ambice a skutečnost, že se Menšikov v roce 1718 zasadil za potrestání předního Petrova vojevůdce a rádce Vasilije V. Dolgorukého (Dolgorukova), (1667–1746) a jeho poslání do Solikamsku v permském kraji, kde byl v nuceném pobytu až do roku 1724, vyvolaly spory, kde na jedné straně stál Menšikov a na druhé straně rod Dolgorukých [Jakovův bratr Grigorij (1656–1723) byl Petrovým vyjednávačem s Poláky, bratranec Vasilij Lukič (1670–1732) vyslancem ve Varšavě a Švédsku apod.] Menšikov však nebyl jen oblíbeným rádcem. Byl i schopným podnikatelem. Díky prebendám vytvořil kapitál, který reinvestoval do zemědělství i průmyslu. Ohromné bohatství, které takto získal, jej vyneslo na post nejbohatšího velmože v zemi. Úměrně jeho bohatství rostl i jeho vliv. Odrazem slávy se měl stát Orenienbaum, Menšikovovo sídlo vzdálené šedesát km od Sankt Petěrburku (později Lomonosovo) soupeřící krásou a výstavností s Petrodvorcem.⁹⁷

Když Petr Veliký ležel v lednu 1725 ve smrtelné agonii, Menšikovovi se podařilo získat na svoji stranu elitní důstojnický sbor dislokovaný v Sankt Petěrburku. Když pak Petr zemřel a skupina knížete Golicyna začala intenzívně jednat o nástupnictví, obsadil Menšikov s jeho pomocí carský palác a povolal za vládce vši Rusi vdovu po Petru Prvním. Tak se k moci dostala carevna Kateřina První. Její vláda však nebyla ani šťastná ani dlouhá. Trvala necelé dva roky, jen do roku 1727. Nástupem Kateřiny I. k moci byl zdánlivě obnoven panovnický absolutismus, který prosazoval Petr. Zdání však klamalo. Ve skutečnosti byla carevnina moc podstatně méně autoritativní a ani svým obsahem v ničem Petrovu vládu nepřipomínala. Lišila se především tím, že osobností, která měla největší slovo, nebyla carevna, ale rádce, kterému Kateřina za trůn vděčila: kníže Menšikov.

Menšikov ve svých rukou soustředil tak velikou moc, že se v historiografii setkáme s označením absolutismus knížete Menšikova. Menšikov totiž o mnohém rozhodoval více než Kateřina. Dokonce se v lecčems více blížil Petru Velikému než Kateřina První. Příkladem toho může být skutečnost, že Petr I. provedl státoprávní reformu – zřídil podle švédského vzoru kolegia (ministerstva) a správní jednotku provincie. Zřídit tajnou radu („Verchovnyj tajnyj sovet“, odtud často užívaný termín pro jeho členy – „verchovníki“), která měla radit Kateřině, nenechala carevna, ale Menšikov. Tvořilo

97 Srov. Nikolaj I. PAVLENKO, *Aleksandr Danilovič Menšikov*. Moskva 1989, s. 3.

ji osm až devět věrných šlechticů, kterým byla svěřena kontrola nad třemi nejdůležitějšími kolegií (zahraničí, vojenství a admirality). Sám Menšikov se nechal jmenovat předsedou tajné rady a využíval ji i k ovlivňování dalších oblastí vnitřní a vnější politiky. Oficiálně sice byla tajná rada poradním orgánem carevny, ve skutečnosti ale sloužila výhradně Menšikovovi. Jejím prostřednictvím se u Menšikova scházely všechny podněty, návrhy a rozhodnutí, Menšikov byl o všem informován, teprve na jeho doporučení se o věci zajímala Kateřina. Menšikovův vliv dospěl tak daleko, že bez jeho souhlasu nebyl za Kateřiny vydán žádný carský ukaz (hierarchie zákon – ukaz – manifest). Aby byla jeho moc ještě větší, zabránil svolání Vládního senátu a Posvátného synodu jako nejvyšších vládních a církevních institucí. Tajná rada jejich úkoly zcela suplovala.

Menšikova bychom mohli považovat za obdobu střeoevropského vladaře. K tomuto přirovnání nabádá nejen fakt, že jim vydávané příkazy byly považovány za rovnocenné s carevninými, ale i skutečnost, že Menšikov měl rovněž vlastní vojsko, razil vlastní mince a měl dvůr, který se krásou a bohatstvím zcela vyrovnal carskému. Čím toho dosáhl? Byl prvním z favoritů, kterým panovnice udělovala tak významná různá privilegia a pravomoci, že si to mohl dovolit. A proč to Kateřina činila? Neměla tak pevné postavení jako Petr I. a Menšikovovi vděčila za trůn.

Přes toto soustředění moci působila vláda Kateřiny I. ve srovnání s vládou Petra I. chaoticky. Za jediný pozitivní čin se považuje založení Akademie věd v prosinci 1725. Ani to však nebyl vysloveně čin Kateřinin. Zřízení akademie jako ústavu, který měl poskytovat střední a vyšší vzdělání, ohlásil již Petr I. a to ukazem z ledna 1724. Historik Ključevskij líčí Kateřininu vládu jako dobu plnou rozporů: carevna prý s velkou oblibou hostila důstojníky vojenské gardy, jejichž přičiněním se dostala k moci. Vedla prý nepořádný život. Pro svou tloušťku a churavost, které jí bránily ve spánku, prý vysedávala do časných ranních hodin na hostinách. Ve dne pak prý zanedbávala správu, v níž, podle slov jednoho vyslance, všichni mysleli jen na to, jak by něco ukradli. Za poslední rok svého života prý utratila na své rozmary šest a půl miliónu rublů.⁹⁸

6. Kořeny ruské tajné policie

Car Petr Veliký zřídil v roce 1686 politickou instituci – Preobraženský prikaz – jehož prostřednictvím využíval Preobraženský a Semjonovský pluk pro prosazování svých politických zájmů proti své regentce Sofii Alexejevně (1682–1689). V roce 1695 se Preobraženský prikaz stal nástrojem pro ochranu veřejného pořádku v Moskvě. Postupně se jeho činnost zaměřila na nejdůležitější soudní, zejména soudně politické záležitosti. V roce 1697 získal Preobraženský prikaz výhradní právo vyšetřovat a soudit záležitosti politického charakteru. Od té doby byl řízen bezprostředně carem.

98 V. O. KLJUČEVSKIJ, *Dějiny IV*, s. 325.

V únoru 1718 nechal car Petr I. zřídit Tajnou kancelář („Tajnaja kancelarija“), a to jako orgán pro vyšetřování a souzení přestupků v politické rovině. Původně byla zřízena v souvislosti s obviněním careviče Alexeje Petroviče z protistátní činnosti. Centrem tajné kanceláře byla Petropavlovská pevnost v Sankt Petěrburku, v Moskvě působila jen její pobočka. Později se předmětem činnosti Tajné kanceláře stalo vyšetřování a souzení přestupků politického charakteru jako byl atentát na cara, pokusy o politický převrat, činnost raskolníků apod.). Tajná kancelář pracovala pod osobním dohledem cara, který se často účastnil jejich zasedání.

Postupem času Petr svěřoval tajné kanceláři stále častěji nejvážnější politické záležitosti. Preobraženský prikaz naopak redukoval na rozhodování v záležitostech týkajících se rolnických nepokojů, nespokojenosti ve městech, bojů s těmi, kteří nesouhlasili s reformami Petra I. apod. Preobraženský prikaz byl zrušen v dubnu 1729.

V čele Preobraženského prikazu stál v letech 1686–1717 kníže Fjodor Ju. Romodanovskij (1640–1717), v letech 1718–1729 jeho syn Ivan F. Romodanovskij (1670–1730). V letech 1726–1730 měla sledování a soud nad závažnými přestupky proti státu na starosti rovněž Nejvyšší tajná rada, v jejímž čele stál kníže Menšikov. Její oddělení věnující se politickým přestupkům pak působilo od roku 1731 jako Tajná vyšetřovací kancelář („Kancelarija tajnych rozysknych del“). Na její chod měl velký vliv Menšikovův odpůrce Golycyn, který stál rovněž v čele Tajné rady (někdy též uváděno jako Nejvyšší tajná rada). V květnu 1762 byla Tajná vyšetřovací kancelář zrušena předáním všech jejích záležitostí obnovenému Preobraženskému prikazu. Ještě téhož roku však vznikla při Vládnoucím senátu Tajná expedice („Tajnaja ekspedicija“), a to jako orgán pátrající po politických delikventech. Obdobně jako Tajná vyšetřovací kancelář měla i Tajná expedice v Sankt Petěrburku centrálu a její oddělení působila v řadě dalších velkých ruských měst včetně Moskvy. V čele Tajné expedice stál vrchní prokurátor Vládnoucího senátu a vrchní expediční sekretář. V Tajné expedici bylo běžné užívání tělesných trestů a mučení při výslechu. Expedice se zvláště neslavně uplatnila v roce 1774 po potlačení povstání vedeného donským kozákem Jemeljanem I. Pugačovem (1742–1775), kdy byla zřízena zvláštní oddělení soudící účastníky spiknutí přímo v Kazani a Orenburgu. Po likvidaci Tajné expedice ve druhé polovině sedmdesátých let 18. století přešly její úkoly na první a páté oddělení Vládnoucího senátu.

Car-imperátor Pavel I. vládnoucí v letech 1796–1801 všechny organizace připomínající Tajnou expedici či Tajnou vyšetřovací kancelář zrušil. Obklopil se však osobnostmi, kterým světil svoji bezpečnost a vyhledávání případných opozičníků. V této praxi pokračoval rovněž jeho nástupce Alexandr První.

7. Ruské nástupnictví

Dne 22. října 1721 po slavnostním přečtení mírové smlouvy ruského státu se Švédskem, k němuž došlo v honosném Trojickém chrámu v Sankt Petěrburku novgorodský metropolita arcibiskup Feofan Prokopovič pronesl projev, ve kterém podtrhl mocenské zásluhy Petra Velikého a navrhl udělit mu titul Otce vlasti a Imperátora vši Rusi („Otca Otěčestva i Imperatora Vserossijskogo“). Kancléř Gavril I. Golovkin za Vládnoucí senát a novgorodský metropolita arcibiskup Feofan Prokopovič za Posvátný synod pak požádali Petra, aby vzhledem k tomu, že přivedl ruský stát a národ k takové slávě, se uvolil tento titul přijmout.⁹⁹ Petr tak ihned rád a ochotně učinil, a tak se od té Petr honosil titulem: „z Boží milosti my, car Petr První, imperátor a samoděržavný panovník všerossijský“. Tím se ruský stát – Rusko/Rus – změnil na Rusko/Rossiju/Rossijskuju impériu.

Roku 1722 (5. února) vydal Petr Veliký *Následnický řád* („Ustav o následnictví trůnu“) dávající panovníkovi právo (v tradiční samoděržavné jednotě práva a povinnosti současně i povinnost) jmenovat svého nástupce výhradně na základě své vůle [znovu tento řád potvrdila 17. prosince 1731 Anna I. (1693–1730–1740) a 25. prosince 1761 Petr Třetí.]. V průběhu 18. století ovšem tento *Následnický řád* nebyl vždy dodržován. Podle *Následnického řádu* nastoupili na trůn pouze roku 1727 Petr II. (1715–1727–1730), (jmenovaný Kateřinou I.), roku 1741 Ivan VI. (1740–1741–1764), (jmenovaný Annou Ivanovou), roku 1761 Petr III. (jmenovaný Jelizavetou I.) a roku 1796 Pavel I. (jmenovaný Kateřinou Druhou).

Je nezbytné zdůraznit, že základní podmínkou nástupnictví bylo pravoslavné vyznání. Následovník mohl být jmenován ještě, když byl stoupencem jiného vyznání, bez konverze k pravoslaví však nemohl na trůn nikdy nastoupit. Nejvýraznějším příkladem nutnosti konverze k pravoslaví byla Sofie – Kateřina Veliká.

Až téměř do konce 18. století, jmenovitě do vlády Pavla I. (1796–1801), neexistovalo žádné přesné vymezení imperátorské rodiny. Od Pavlova ustanovení z 5. dubna 1797 ji tvořil: imperátor, jeho žena (imperatrisa), imperátorka-vdova (matka) následník – carevič (nejčastěji nejstarší imperátorův syn). Další kategorii tvořila velkoknížata, což byli synové, dcery, vnuci, pravnuci a praprawnuci panujícího nebo zemřelého cara. Zvláštní postavení, ovšem již nikoli jako členové imperátorské rodiny, zaujímala knížata imperátorské krve: ta byla v letech 1797–1885 tvořena dětmi pravnuků imperátora po mužské linii. Ukazem z 24. ledna 1885 byl počet velkoknížat omezen, a to pouze na syny a dcery po přímé mužské linii dětmi vnuků imperátora.

O skutečnosti, že tím Pavel všechny problémy s následnictvím a vymezením imperátorské rodiny neodstranil, dosvědčuje skutečnost, že roku 1799 udělil titul následníka jak svému nejstaršímu synu Alexandru Pavloviči (1777–1801–1825), tak jeho bratru Konstantinu Pavloviči (1779–1831). Současně ale Pavel obnovil právo nástupnictví nejstaršího mužského potomka.

⁹⁹ Srov. *Mir russkoj istorii*, Moskva 1998, s. 9.

8. Ruská státní symbolika

Ruská heraldika vznikla za druhého panujícího Romanovce, cara Alexeje Michajloviče. Ten požádal císaře Svaté říše římské národa německého Leopolda I. (1640–1658–1705), aby mu poslal do Moskvy svého heroldmistra. Ten pak v Moskvě v roce 1673 napsal práci *O rodokmenu ruských velkoknížat a panovníků* („*O rodoslovii rossijskich velikých knjazej i gosudarej*“). Teprve 21. ledna 1722 ovšem Petr I. vydal ukaz, kterým ustanovil hodnost ruského heroldmistra. Další významný krok znamenal až 20. leden 1797, kdy vydal Pavel I. ukaz o sestavení *Všeobecného erbovníku šlechtických rodů ruské říše* („*Obščevo gerbovníka dvorjanskich rodov Verossijskoj imperii*“). Ten pak byl průběžně doplňován a rozvíjen – do roku 1917 bylo vypracováno jeho dvacet dílů. Jedná se o mimořádně cenný pramen pro identifikování a poznání ruských šlechtických rodů.

První neoficiální ruskou hymnou se stal v roce 1791 pochod-polonéza napsaný dobovým hudebním skladatelem Osipem A. Kozlovským (1757–1831) *Hrome vítězství, zněj!* („*Grom pobědy, razdavajsa!*“) na slova ruského osvícenského básníka a dramatika, senátora a tajného rady Gavriila R. Děržavina (1743–1816) vytvořená na počest ruského dobytí osmanského Izmailu roku 1790.

První skutečně oficiální hymnou ruského impéria se stala v roce 1816 na motivy básně *Modlitba Rusů* („*Molitva russkich*“) ruského romantického básníka, překladatele a kritika, člena Imperátorské Akademie věd, tajného rady Vasilije A. Žukovského (1783–1852) zhudebněná podoba anglické státní hymny *Bože chraň krále*.

Velmi důležitou částí ruských státních symbolů jsou insignie ruských panovníků. Těmi se rozumí vnější znaky knížecí, carské a imperátorské moci. Svým vznikem spadají do středověku, podobně jako jinde v Evropě a s většinou zemí mají též podobný charakter. V nejužším slova smyslu se jedná o knížecí (carskou) korunu, knížecí barmy, panovnické žezlo a panovnické jablko. V širším slova smyslu k insigniím patří rovněž meč, štít, pečeť, trůn a některé panovnické oděvy. V nejširším smyslu jimi chápeme i státní znak a vlajku.

Nejstaršími knížecími a carskými insigniemi byly v Rusku knížecí barmy a knížecí koruny. Barmy byly původně součástí knížecího oděvu: jednalo se o bohatě zdobené nárameníky. Ty byly poprvé zmiňovány jako knížecí, a to ve 14. století, za vlády vladimírského velkého knížete Ivana Daniloviče Kality (1283–1331–1340). Význam panovnické insignie ovšem získaly až později, při první korunovaci v ruských dějinách na carskou hodnost, v roce 1498 za Ivana Třetího. Barmy se při korunovacích jako nezbytné insignie používaly až do Petra Prvního. Za něj je nahradil slavnostní plášť. Poslední barmy nechal zhotovit druhý car z rodu Romanovců Alexej Michajlovič, a to v roce 1662. Měly podobu širokého nákrčníku z bílého tenkého hedvábí se sedmi medailony s religiózními výjevy (Boží Matka na trůně, Získání kříže atd.). Starší barmy se nedochovaly.

Druhou nejstarší insignií byla koruna, které v Rusku předcházela pověstná Čapka Monomachova, poprvé zmiňovaná spolu s barmami za velkého knížete Ivana Kality. Její nejstarší část – skelet – se skládá z osmi trojúhelníkových zlatých destiček ozdobených vzory ze zlatých drátků v podobě šesticípých hvězd a kvítků lotosu. Později byl na každou destičku připevněn drahokam (smaragd nebo turmalín) a několik perel. Koruna je završena jablkem (polokulovitým vrcholkem) se čtyřmi kameny: rubínem, granátem, safírem a velkou perlou; na jablku je připevněn kříž, jehož konce zdobí perly. Spodní část měla dříve perlové a zlaté přívěsky, jež později nahradil lem ze sobolí kožešiny. Čapka Monomachova se datuje první třetinou 14. století (výjimkou je kříž spadající do 17. století). Dodnes ovšem panují sporu o původ této koruny. Může se jednat o Byzanc, ale i oblast střední Asie. Jako nejpravděpodobnější se jeví, že byla darem chána Uzbeka (1282–1312–1342) moskevskému knížeti Ivanu Kalitovi (1288–1325–1342). Na přelomu 14. a 15. století se objevily legendy o Byzantském původu koruny. Podle první měla být poslána byzantským císařem Konstantinem IX. Monomachem (1000–1042–1055) kyjevskému velikému knížeti Vladimíru II. Monomachovi (1053–1113–1125), který jí měl být korunován.¹⁰⁰ Druhá praví, že byla poslána na Rus již v roce 988 kyjevskému velikému knížeti Vladimíru I. Svjatoslaviči (958/960–980–1015), osobnosti, která se v Kyjevské Rusi nejvíce zasloužila o christianizaci, jedním z nejvýznamnějších byzantských císařů Basilejem II. Bulgaroktonosem (Bulharobjcem), (958–976–1025) a jeho tehdy politicky málo vlivným, ale formálním spoluvladařem, Basileovým bratrem Konstantinem VIII. (960–1025–1028) při příležitosti Vladimírova křtu a současně jeho svatby s Basileovou a Konstantinovou sestrou Annou (?). Podle legendy měla koruna přejít jako dědictví z kyjevských knížat na vladimírské a posléze na moskevské knížectví. Čapka Monomachova se tak měla stát důkazem kontinuity ruského státu a podkladem pro politickou teorii Moskva – Třetí Řím. Tato koruna připadala vždy nejstaršímu v rodě.

V roce 1682 byla zhotovena ke korunovací dvou bratrů spoluvládců Ivana V. a Petra I. Čapka Monomachova „druhého řádu“, která napodobovala původní korunu jen v hrubých rysech. Na zlatém zcela hladkém nezdobeném skeletu jsou upevněny drahokamy obklopené perlami, jejichž kompozice podtrhuje trojúhelníkový tvar destiček. Čapkou Monomacha druhého řádu byl korunován Petr I., coby mladší z obou bratrů. Tehdy byla Čapka Monomacha použita naposled.

K různým příležitostem vzniklo ještě několik napodobenin nejstarší ruské koruny: koruna Michaila Fjodoroviče, Čapka Kazaňská Ivana IV., dvě démantové koruny pro Ivana V. a Petra I. a brokátová koruna Ivana Pátého.

Se změnou ruského carství na impérium roku 1721 došlo i ke změně insignií. Kromě zcela nahrazených barm dostaly ostatní insignie novou podobu. První koruna evropského typu byla v Rusku zhotovena roku 1724 pro korunovací Kateřiny I. a Petra Prvního. Její tvar se stal typickým i pro další imperátorské koruny; sestává se ze dvou pro-

¹⁰⁰ Pro tuto tezi hovoří i skutečnost, že přívlastek „Monomach“ získal kyjevský kníže podle přívlastku byzantského císaře.

lamovaných polokoulí a obloukem s křížem mezi nimi spojených v základně širokou obručí. Z koruny Kateřiny I. se dochoval pouze stříbrný pozlacený skelet. Drahokamy, které ji dříve zdobily, byly použity pro zhotovení koruny Anny Ivanovny. Ta byla větší a skvostnější než původní koruna a celkem ji zdobilo 2 605 kamenů a velký rubín umístěný na prostředním oblouku pod křížem. Stejnou korunou byla korunována i Jelizaveta Petrovna. Kateřina II. objednala pro svou korunovací novou Velkou imperátorskou korunu, jež je zdobena padesáti osmi velkými a 3 878 malými brilianty (celkově 2 858 karátů), sedmdesáti pěti velkými perlami a velkým spinelem. Kosouhlá stříbrná síťka polokoulí je zdobena kvítky a vavřínovými větvičkami, okraje polokoulí lemují dvě řady ideálně rovnoměrných perel. Prostřední oblouk zdobí girlanda z briliantových dubových listů a žaludů. V základu girlandy je umístěn padesáti čtyř karátový briliant a na jejím vrcholku obrovský spinel opletený briliantovou větvičkou. Hotová koruna váží necelé dva kilogramy. Pavel I. ji nechal rozšířit a dal zaměnit sedmdesát pět perel za padesát čtyři větších. Bez významnějších změn jí pak byli korunováni všichni následující imperátoři. Carevny nosili při některých ceremoniích tzv. malé koruny. Ty představovaly soukromé vlastnictví careven a po jejich smrti byly ničeny a kameny rozdány dle jejich závětí. Poslední malá koruna byla zhotovena pro manželku cara-imperátora Alexandra II. (1818–1855–1881) Marii Alexandrovnu (1824–1880) a pro ženu cara-imperátora Alexandra III. (1845–1881–1894) Marii Fjodorovnu (1847–1928) podle vzoru Velké imperátorské koruny.

Žezlo a jablko byly známy na Rusi již dříve, avšak význam insignie získaly až za Ivana Čtvrtého. Poprvé bylo žezlo na Rusi použito při korunovací Fjodora Ivanoviče v roce 1584, jablko se u korunovace objevilo až při nástupu Borise Godunova na trůn roce 1598. Nejstarší dochované žezlo a jablko pocházejí z druhé poloviny 16. století. Jedná se o předměty západoevropské provenience odrážející pozdní renesanci, jež se nejspíš na Rus dostaly coby dar poselstva Rudolfa II. (1552–1612) Borisi Godunovovi v roce 1604. Za Michaila Fjodoroviče vytvořily spolu s jeho korunou, vyrobenou roku 1627 v Moskvě, tzv. „Boľšoj narjad“. Zlaté žezlo je zdobeno drahokamy a čirými různobarevnými emaily. Na jeho vrcholku jsou umístěni tři orlové spojení křídly s valutkami pod pařáty a korunou nad hlavami, na níž je smaragd se dvěma perlami. Zlaté jablko je zdobeno podobnou kompozicí drahokamů a emailů. Na vrcholu jej zdobí velký kříž s figurálními konci. Horní část jablka je rozdělena na čtyři části vtačovány výjevy na téma starozákonního příběhu o králi Davidovi. Alexej Michailovič nechal pro sebe v Cařihradě zhotovit nové žezlo (v roce 1658) a jablko (v roce 1662). Oba předměty nesou zjevný vliv osmanského umění, jež se projevuje v kontrastním spojení zelených emailů a rubínů a v zobrazení tulipánů a kvítků a plodů granátovníku. Na vrcholcích nesou kříže a na žezlu je zlatými písmeny na černém emailu vyjmenováno dvanáct nejvýznamnějších křesťanských svátků. Podobně jako byla pro Petra I. ke korunovací v roce 1682 zhotovena dubletní koruna, vzniklo i dubletní žezlo, které svým provedením a ozdobením připomíná žezlo Michaila Fjodoroviče.

Kateřina II. pořídila pro svou korunovaci i zcela nové žezlo a jablko. Jablko bylo vyrobeno v roce 1762 a jedná se o zcela hladkou zlatou kouli opásanou briliantovými pásky. Ke korunovaci Pavla I. byl na vrcholek jablka přidán oválný cejlonský safír a v místě protnutí pásku byl umístěn indický diamant neobvyklého opracování. Výška jablka i s křížem je dvacet čtyři centimetrů. Žezlo Kateřiny II. bylo vyrobeno v sedmdesátých letech 18. století a sestává se ze tří zlatých částí oddělených zdvojenými briliantovými pásky. Na vrcholku je žezlo ozdobeno dvouhlavým orlem, jehož základnu představuje známý diamant Orlov (jeden z největších diamantů na světě o váze tří set karátů).

Volněji panovnickými insigniemi chápeme carské obleky užívané při korunovacích. Jejich nedílnou součástí byly i zlaté řetězy a kříže. Zlatý řetěz se v podobě insignie poprvé objevil při korunovaci Ivana IV. (1547). Zajímavý je řetěz Michaila Fjodoroviče ze čtyřicátých let 17. století sestavený z osmdesáti osmi zlatých kroužků s jedním dlouhým nápisem obsahujícím modlitbu ke Svaté Trojici a úplný carův titul. Z honosných křížů nošených na řetězu na krku jsou nejkrásnější kříže cara Alexeje Michailoviče a Petra Prvního. Oba zdobí bohaté emaily s religiózními vyobrazeními a drahokamy. Odrazem panovnickovy moci byl i jeho trůn. Nejstarší dochovaný ruský trůn přináležel Ivanu Čtvrtému. Kdy přesně vznikl, nevíme (první polovina 15. století), jasno není ani v místě zhotovení (německé oblasti či Itálie). Jedná se o křeslo s vysokým opěradlem a područkami, jehož dřevěný rám je celý pokryt destičkami ze slonoviny a mrožích kostí s reliéfními biblickými výjevy, které byly v průběhu dějin upraveny a doplňovány. Na tomto trůnu byli korunováni Alexej Michailovič, Alexandr II. či Alexandra Fjodorovna (1872–1918), manželka Mikuláše II. (1868–1894–1917–1918). Roku 1604 byl perským šáhem Abbásem I. zvaným Veliký (1571–1587–1629) poslán Borisi Godunovovi trůn. Svým tvarem připomíná vysoký taburet s nízkým opěrátkem, celý je okován zlatými plechy s tištěnými rostlinnými motivy a zdoben tyrkysy a drahokamy. Trůn Michaila Fjodoroviče tvarem připomíná trůn Ivana Hrozného avšak bez destiček zakrývajících rám, zdobením je bližší trůnu Borise Godunova, především užitím pro Rusko netypických tyrkysů. Podobu této insignie zachovává i démantový trůn Alexeje Michailoviče z roku 1659. Santálový rám je obložen zlatými plátky na okrajích spojených lemem z tyrkysů a ozdobených rostlinnými motivy a drahokamy, mezi nimiž se nachází i více než osm set démantů. Trůn byl darem od arménské kupecké společnosti a zhotovili jej taktéž v Persii. Pro bratry spoluvládců Ivana a Petra Alexejeviče vyrobili kremelští mistři speciální dvojité trůn tvořený velkou konstrukcí s bohatou figurální výzdobou. Za trůnem je utvořeno třetí místo pro „nápovědu“, osobu, která carům říkala, co mají při audiencích odpovídat. Reformy Petra I. se trůnů příliš nedotkly a ty byly kromě zmíněného dvojitého trůnu užívané při korunovacích i nadále. V 18. století se navíc rozšířil další druh slavnostního nábytku – trůnní křesla, umístěvané v trůnních sálech, na nichž imperátor přijímal audience. Nejskvostnější z nich nechali zhotovit Jelitaveta Pet-

rovna a Pavel První. V obou případech jde o křesla z pozlaceného dřeva s bohatou figurální rokokovou, resp. barokní výzdobou.

Posledními insigniemi jsou státní meč a štít. Státní meč se v roli insignie poprvé objevil při korunovaci Jelizavety Petrovny (1742). Symbolizoval panovnickovo poslání chránit dobro a trestat zlo. Čepel meče pochází ze 17. století, rukojeť a pochva z 18. století. Rukojeť je zdobena stříbrnými odlévanými orlími hlavami nesoucími korunu. Štít má tradiční kruhovou formu, je potažen rudým sametem a ozdoben nefritovými spornami s křišťály a polodrahokamy. O užití meče a štítu při korunovacích nemáme přesné údaje, avšak víme, že oba předměty se zcela pravidelně používaly při pohřbu ruských panovníků. Znak, vlajka a pečeť.

9. Rusko Petra II. a Anny Ivanovny

Šestého května 1727 Kateřina I. náhle zemřela. Ke sporům o nástupnictví nedošlo jen proto, že se je tentokrát podařilo kompromisem utlumit. Kateřina totiž chtěla užít Petrova testamentu o právu určit sama nástupce. Byla přesvědčena, že jím může být jediné její dcera Jelizaveta (Alžběta). Členové Tajné rady věděli, že takový postup vyvolá obrovskou vlnu nespokojenosti, a proto nabádali ke kompromisu. Jedním z nich byl návrh člena Tajné rady Andreje I. Ostermanna (1686–1747), aby Kateřina označila za svého nástupce dvanáctiletého Petrova vnuku Petra Alexejeviče, ale aby si pojistila dynasticou vazbu jeho sňatkem se sedmnáctiletou tetou Jelizavetou (Alžbětou). Nakonec, Menšikovým přičiněním se dostala ke slovu ještě poněkud jiná varianta. Kateřinin testament, který Menšikov nechal vyhlásit následující den po Kateřinině smrti, hovořil o tom, že moc přebírá Petrův vnuk Petr Druhý. Skutečné moci se však bez rozpaků ujal on, kníže Menšikov, a to jako poručník nezletilého Petra. Proti oponentům se přitom pojistil tím, že zasnoubil Petra s jednou ze svých dcer, šestnáctiletou Marií, a že se jako nejvyšší velitel vojska nechal prohlásit generalissimem.

Menšikov upevňoval vlastní absolutistickou moc především tím, že Tajnou radu přejmenovanou nyní na Nejvyšší tajnou radu – Verchovnyj Tajnyj Sovět –, reorganizoval do podoby svých výhradních stoupenců pocházejících z řad spolupracovníků cara Petra Prvního. Jednalo se kromě něj např. o Petrova generála povýšeného do hraběcího stavu Fjodora M. Apraksina (1661–1728), diplomata a generála povýšeného do knížecího stavu Petra A. Tolstého (1645–1729), diplomata povýšeného do hraběcího stavu Andreje I. Ostermanna a Petrova vyslance a politika povýšeného rovněž do hraběcího stavu Gavrila I. Golovkina (1660–1734). Všichni jmenovaní byli představiteli nové služebné šlechty. Rodem sice patřili k předním ruským rodům, nikoli však k nejvýznamnějším a s největší tradicí. Zástupce skutečné rodové šlechty byl v Nejvyšší tajné radě jen jeden – kníže Dmitrij M. Golicyň (1665–1737), a to ještě více či méně jen formálně. K jednáním nebyl často zván, musel se doprošovat slyšení u předsedy rady, tedy knížete Menši-

kova atd. To se nelíbilo ani Golicynovi ani jeho stoupencům. Bylo zřejmé, že spor mezi služebnou a rodovou šlechtou bude eskalovat.

Nejvyšší tajná rada byla zvláštním poradním orgánem, v němž se řešily všechny politicky principiální záležitosti. Oficiálně v ničem nezasahovala do kompetencí neomezené moci panovníka, ten však vzhledem ke své nezletilosti se k nim nebyl schopen nějakým zásadním způsobem vyjadřovat. Menšikov navíc činil všechno proto, aby maximálně poklesla úloha Vládnoucího senátu, v němž zasedali i jeho oponenti. Zcela jej např. zbavil dřívější zákonodárné iniciativy. Dále nařídil, aby nebyly vydávány žádné ukazy dříve, dokud nebyly projednány v Tajné radě a jejím prostřednictvím panovníkovi přečteny.

Nicméně růst Menšikovovy moci a průhlednost jeho absolutistických aspirací vyvolávaly stále větší odpor i mezi širšími kruhy. Do čela nespokojenců se postavil vedle řady starobylých ruských rodů právě Menšikovův tradiční rival kníže Golycyn. Vytvořil jakousi koalici, která hledala cestu, jak se Menšikova zbavit. Stejně jako Menšikovovým kruhům i jí byly vlastní intriky a úskoky.

Na počátku roku 1728 byl v duchu ruské tradice v Moskvě slavnostně korunován Petr II. jako car vši Rusi. Golicynovi stoupenci využili skutečnosti, že nemocný Menšikov nemohl s Petrem jet, pomluvili jej u Petra a údajně kvůli chorobě nechali zbavit všech jeho funkcí a hodností. Krátce nato, dalším přičiněním opozice, byl pro podezření ze spiknutí proti carovi zatčen a poslán do vyhnanství. V něm, na Sibiři po necelém roce zemřel.

Golycynovo vítězství by se stalo vítězstvím Pyrrhovým, pokud by nebyli z postů odstranění i Menšikovovi spolupracovníci. To však nebylo složité. Petr neměl žádné vladařské zkušenosti a téměř ve všem Golicynovi bezmezně věřil. Golycyn se ostatně stal za Menšikovova onemocnění Petrovým poručíkem. Protože se však přece jen obával recidivy Menšikovců, vymohl si na Petrovi, aby jeho dvůr přesídlil z „centra neřesti“ Sankt Petěrburku do tradiční starobylé Moskvy, resp. aby se panovník po nedávné carově korunovaci do Sankt Petěrburku již více nevracel. Ačkoli předběhneme některé události, není na tomto místě od věci zmínit, že po smrti Petra II. nastal opačný trend: centrem se opět stal Sankt Petěrburk. Petr II. se více soustředil na slavnosti, plesy a lovy, než na skutečné vládnutí. Nicméně minimálně od této doby se vinul staletý spor mezi Moskvou a Sankt Petěrburkem o prioritu mezi ruskými městy o krásu, spor o vybavenost a důležitost.

Ačkoli se Rusko za vlády Petra II. potýkalo s velkými ekonomickými problémy odvíjejícími se od dědictví reforem Petra Velikého, které byly natolik zásadní, že stabilizace státního rozpočtu si vyžadovala delší dobu klidu a míru, nebylo, alespoň co se týkalo vědy a kultury, zaostalou zemí. Stejně jako za Kateřiny I. se i za Petra II. úspěšně rozvíjela činnost Akademie věd v Sankt Petěrburku. V roce 1728 byla např. otevřena Knihovna Akademie věd a začal vycházet její časopis *Mesjačnyje istoričeskije, genealogičeskije i geografičeskije primečanija k Vědomostjam*. S tím souvisela i jiná činnost. Nadále např. vycházely roku 1702 oficiálně založené noviny *Sankt-Petěrburkskije vedomosti*. V návaznosti na záměr Petra Velikého prozkoumat východní hranice Ruska pokračovaly za Petra II. vědecké expedice. V roce 1728 se např. vydal Vitus Bering (1680–1741) po moři od východ-

ního pobřeží Kamčatky na sever a objevil tak průliv mezi Asií a Amerikou. Hned po Beringově návratu se začala připravovat další, mnohem větší, tzv. druhá kamčatská výprava, která se však zrealizovala až za Petrovy nástupkyně carevny Anny Ivanovny (1693–1730–1740), a to v letech 1734–1743. Počátkem roku 1733 nastoupil Bering tzv. druhou kamčatskou expedici, která měla zpočátku na pět set mužů. V Tobolsku však byla posílena o dalších dvě stě vojáků a přibližně 1500 vyhnanců. V červenci 1735 dorazila výprava do Jakutska. Zde byly vypraveny dvě lodě po řece Leně do severního moře. První loď měla doplout do Pacifiku, druhá na západ do Archangelsku. Ani jedna loď nedosáhla cíle, a proto se uvěřilo, že v severním moři žádný průjezd z Evropy do Asie neexistuje. Severovýchodní cestu objevil až o sto let později švédský cestovatel Nils Gustav Nordenskjöld (1792–1866). Do roku 1737 se výprava s mnoha problémy přesunula po etapách do Ochotsku na březích Ochotského moře. V následujících letech prozkoumali po moři oblast Kamčatky, ostrovy Kurily a severní Japonsko, čímž splnili další tzv. japonskou část expedice. Dne 8. září 1740 vypluli z Ochotska na lodích *Sv. Petr*, které velel Bering, a *Sv. Pavel*, které velel Alexej I. Čirikov (1703–1748). Po přezimování na Kamčatce v přístavu Petropavlovsk, který založil, pokračovali v červenci roku 1741 východním směrem. Za bouře se obě lodi rozdělily. *Sv. Pavel* pod vedením Čirikova se po mezipřistání na Aljašce vrátil 17. října 1741 do Petropavlovsku. Druhá loď, *Sv. Petr*, po plavbě podél poloostrova Aljaška a ostrovů Aleuty, při které onemocněla většina posádky kurdějemi, ztroskotala na Komandorských ostrovech. Zde 8. prosince 1741 Vitus Bering zemřel. Ostrov byl pojmenován po něm – Beringův ostrov. Zbytek posádky pod vedením Svena Waxella (1701–1762) se dostal 27. srpna 1742 zpět do Petropavlovsku na Kamčatce. Tak po devíti letech skončila tzv. velká americká expedice. Po této výpravě začalo pozvolné ruské osidlování Aljašky.

Golicyn šel do značné míry v Menšikových šlépějích. Převzal instituci Tajné rady a obsadil ji výhradně svými stoupenci. Z osmi členů bylo od počátku pět ze starých aristokratických rodů, mezi nimi dvě knížata Dolgorukých a dva bratři Golicynové. Obdobně jako Menšikov zasnoubil Petra II. se svou dcerou, postaral se o obdobné spojení i Golicyn. Petrovou snoubenkou se stala dcera Golicynova příbuzného Alexeje Dolgorukého kněžna Kateřina Alexejevna (1684–1727). Svatba se připravovala na 17. leden 1730. Jenomže 6. ledna se Petr nachladil, k tomu se přidaly neštovice a mladý car v noci z 18. na 19. ledna zemřel.

Petrova vláda sice nebyla dlouhá, pro chod ruského státu však byla významná. Jednak z hlediska změn osobností stojících v čele ruské politiky, jednak z pohledu ruského hospodářství. Petr svou nezletilostí totiž umožnil, aby verchovníci, nejprve ti, kteří byli stoupenci Menšikova a později ti, kteří zastupovali Golicyna, rozšířili svoje privilegované politické postavení o ekonomické výsady, a aby totéž učinili i mezi svými příbuznými.

Petr neustanovil nástupce a jeho smrtí vymřela přímá linie Romanovců po meči. To zavdalo příčinu k nové vlně sporů o moc. Ruská tradice vyžadovala, aby na trůn usedl alespoň někdo ze širšího romanovského tedy nejurozenějšího rodu. Vzhledem ke starobylosti a početnosti tohoto rodu bylo adeptů dostatek. Nikdo z nich však příliš nepřevy-

šoval ostatní a nebyl tak silný, aby se vlády zmocnil jen o své vůli. Každý potřeboval pomoc a přímluvu vlivné společenské síly, kterou nebyl nikdo jiný než šlechta. Představitelé ruských šlechtických rodů, především ti, kteří měli zastoupení v nejvyšší tajné radě, v tom viděli výbornou příležitost k upevnění vlastního postavení a tak především ze subjektivních důvodů podporovali různé adepty. Vždy za to žádali a očekávali odměnu. Opět se uvažovalo o mladší dceři první manželky Petra Velikého Jelizavetě, dále o dvouletém synu její starší dcery Anny a o třech dcerách cara Ivana Pátého. Nakonec zvítězila poslední možnost. Zasloužil se o to opět Golicyn. Ključevskij popisoval Golicynovu angažovanost ve prospěch dcery bývalého cara Ivana V. slovy: *Golicyn roztrpčený půtkami řekl: „Bůh, trestaje Rusko za jeho nesmírné hříchy, obzvláště za osvojení cizozemských neřestí, mu vzal panovníka, na němž spočívala celá jeho naděje. Protože jeho smrtí vymřelo mužské pokolení carského rodu, je nutno přejít ke starší ženské linii, k dcerám Ivana. Nejvhodnější je ovdovělá vévodkyně kuronská Anna, žena obdařená všemi vlastnostmi rozumu i srdce, nutnými pro trůn“.* Nato prý členové rady odpověděli: *Tak, tak, je zbytečné dále uvažovat, volíme Annu.*¹⁰¹ Tak prý Golicyn prosadil, aby se carevnou stala dcera téměř již zapomenutého bratra Petra Velikého Ivana V. Alexejeviče Anna Ivanovna, známá též jako Anna Kuronská.

Jednalo se o nepříliš známou osobnost, jejíž kandidaturu prosazoval Golicyn zejména proto, že chtěl ještě výrazněji oslabit postavení cara ve svůj prospěch. Dokladem této snahy byla podmínka, kterou si prostřednictvím Tajné rady položil, aby Anna, chce-li se ujmout vlády, souhlasila, že bude vládnout společně s Nejvyšší tajnou radou, že se bez souhlasu tajné rady nevdá ani bez jejího souhlasu neustanoví svého nástupce, nebude zasahovat do práva nejvyšší rady vypovídat válku a uzavírat mír, nebude poddané zatěžovat novými daněmi, bez souhlasu tajné rady udělovat vyšší důstojnické hodnosti stejně jako dvorní hodnosti a ponechá tajné radě dohled nad armádou včetně elitních gardových pluků. Anna s těmito podmínkami 28. ledna předběžně souhlasila, a následujícího dne se vydala na korunovaci do Moskvy. Následně se zmínky o kondici, omezující carevnu moc, dostaly do manifestu, který ohlašoval nastoupení této panovnice na ruský trůn. Dne 2. února se věrchovníci dozvěděli, že vše jde podle jejich plánu, a začali proto zpracovávat konečnou podobu kondice. Kondice byla hotova za necelý měsíc – 25. února. Nejednalo se o jednotný výkladový dokument ale o teze skládající se ze šestnácti bodů.

S požadavky tajné rady se však identifikovali pouze Golicynovi stoupcí. Ostatní představitelé ruské šlechty v nich spatřovali snahu kumulovat a uzurpovat moc golicynovci, a proto se za Golicynovými zády s Annou Ivanovnou domluvili na jiném řešení: Jeden z Golicynových odpůrců Pavel I. Jagužinskij (1683–1736) poslal Anně do jejího dosavadního sídla v Mitavě v Kuronsku dopis, ve kterém ji jménem rodové ruské šlechty vyzýval, aby využila možnosti vstoupit na trůn, ale aby uvažovala o způsobu, jak po příjezdu do Moskvy zrušit přísahu, kterou dala v podobě kondice Tajné radě. Podobně se

101 V. O. KLJUČEVSKIJ, *Dějiny IV*, s. 343.

proti kondici vyjádřil opakovaně již zmiňovaný přední ideolog Petra I. Feofan Prokopovič. Prokopovič i Jagužinskij vystupovali jménem širších kruhů nespokojených s uzurpací moci Golicynem. Tato skupina 25. února 1730 podala Anně v odkazu na nerušitelnost ruské tradice prosbu přijat samoděržaví v takové podobě, jaké bylo za jejich předchůdců a zničit kondici Nejvyšší tajné rady.

To bylo Anně samozřejmě sympatické. Když Jagužinského stoupenci souhlasili, že carevna s odvoláním na tvrzení, že panovník vyvolený bohem nemusí dodržovat vynucený slib, krátce po nástupu na trůn, na tradičním prvním setkání panovnice se šlechtou, v únoru 1730 v moskevském Kremlu, se prohlásila samoděržavnou panovnicí a jakékoli omezování absolutistické moci odmítla. Následovalo zrušení Tajné rady a vyhnání Golicyna, Dolgorukých a jejich stoupenců na Sibiř. Golicyn byl po šesti letech převezen do sankt petěrburgské Šliselburské pevnosti, kde v roce 1737 zemřel. Další čtyři představitelé Dolgorukých v čele s Ivanem Dolgorukým byli rovněž převezeni do Šliselburské pevnosti, ale protože na rozdíl od Golicyna nestačili zemřít, byli popraveni.

Jejich protivníci byli rozčarováni ze zrušení Tajné rady, původně ho však považovali jen za prostředek, jak se zbavit vlivu Golicynových stoupenců. Teprve, když se carevnin dvůr začal zaplňovat příslušníky německé šlechty, pochopili, že kroky Anny Ivanovny byly motivovány strachem z věrolomnosti ruské šlechty jako celku. Podotýkám, že zrušením Tajné rady skončila geneze jednoho experimentu přibližujícího ruské politické instituce západoevropským. Vedle panovníka se totiž konstituovala státní instituce, která by byla schopna korigovat absolutistické rozhodnutí. Problémem však bylo to, že si stále více uzurpovala panovnickou moc a stávala se spíše nástrojem absolutistické moci svého předsedy, než korektorem panovnické moci.

Anna Ivanovna se narodila v roce 1693. Po smrti svého otce Ivana V. v roce 1696 žila se svou matkou a sestrami v podmoskevském Izmajlovu. V roce 1708 car Petr I. rozkázal, aby se tato rodina přestěhovala do Sankt Petěrburku. O dva roky později se Anna na popud Petra I., který v tomto kroku spatřoval způsob, jak si připoutat Pobaltí, prodala za kuronského vévodu Friedricha Viléma (?). Ten ale dva měsíce po svatbě zemřel. Petr nepřipustil, aby se Anna vrátila do Sankt Petěrburku a nechal ji žít jako vévodkyni-vdovu v Mitavě. Anna se tam cítila odcizena a hledala proto spřízněné duše. Nacházela je v nemocných a invalidech a v dobročinné práci pro ně. Od roku 1718 jí v ní vydatně pomáhal kuronský vévoda Ernst Johann Biron (1690–1772).

Když se na počátku roku 1730 Anna stala ruskou panovnicí, neoplývala žádnými vladařskými zkušenostmi. Nikdy nebyla k vládnutí vychovávána. Pokračovala proto v tom, co jí bylo vlastní, v dobročinné práci. K ruskému dvoru se tak scházeli nemocní. To by nebylo ničím negativním. Vždyť se i Petr I. staral o invalidy a sirotky. Anna ale této činnosti věnovala většinu svého času. Na vládnutí jí mnoho nezbývalo. Přesto se Anna od počátku své vlády snažila vyvolat iluzi, že se vrátila doba silných panovníků s vlastní politickou vůlí. Tu však vykonávali jen její favorité. Jejich přičiněním také, jak jsme již viděli, Anna nejprve zrušila Tajnou radu a obnovila senátní pravomoci, členy

senátu však jmenovala jen podle vlastního uvážení, resp. uvážení svých rádců, ale záhy existenci Tajné rady obnovila. Do jejího čela jmenovala svého dřívějšího důvěrníka Ernesta Birona. Biron byl šlechtic kuronského původu, který reprezentoval německé kolonisty, jež do Ruska pozval Petr První. Anna Ivanovna nikdy nedůvěřovala ruské šlechtě, vždy dávala přednost její německé konkurenci. Té také tím zajistila přístup do významných ekonomických a politických funkcí. Tím se stalo, že se na mnohých postech musela ruská šlechta spokojit s podřízeným postavením. To jí přirozeně vadilo.

Biron byl nepochybně nesmírně schopný, současně ale také velmi ambiciózní. Carevna se pro něho stala prostředkem k uplatnění vlastních mocenských cílů, k ovlivňování osudů ruské říše. A tak činil vše proto, aby obdobně jako jeho předchůdci Menšikov a Golicyn obdržel velkou moc. To se mu také podařilo. Záhy získal mimořádné pravomoci pro boj s nepřáteli. Současně na něj carevna delegovala úkoly, které dříve náleželi právě Golicynovi či Menšikovovi. Mohlo by se říci, že se fakticky nic nezměnilo, že se změny dočkalo jen personální obsazení.

Anna Ivanovna tím dala vzniknout tzv. bironovštině. Byla to doba Menšikovova či Golicynova „absolutismu“. Měla ale jeden zásadní rozdíl, mohlo by se říci, pro Rusko kruciólní. Kdežto se Menšikov a Golicyn opírali o ruské šlechtické rody, o ruskou tradici, Biron byl v Rusku cizincem a opíral se o neruskou, především německou šlechtu. Staroruské zvyky a tradice mu byly zcela cizí, nerozuměl jim. Biron se sice nehonosil takovým bohatstvím jako Menšikov a Golicyn, nedával ani tak na odiv svoji slávu, jeho pravomoci při určování vnitřní ruské politiky však nebyly o mnoho menší. I on např. obdobně jako jeho předchůdci řídil vojsko. Skutečnost, že se upnul ke šlechtickým kruhům pocházejícím z německého prostředí a že s jejich pomocí prosadil správní a politické změny, které privilegovaly neruskou šlechtu, pociťovala ruská šlechta jako diskriminaci. Redukci svých privilegií dokonce označovala za protiruský teror.

To, že se Biron opíral především o neruskou šlechtu, ovšem neznamenalo, že by ruská šlechta byla zcela od moci a administrativy odstraněna. Mezi vyvolené se ale mohly dostat jen loajální a s Bironovou korupcí spojení. Mezi takové osobnosti ruské šlechty patřili, možná trochu překvapivě, Pavel I. Jagužinskij (1683–1736), Alexej M. Čerkasskij (1680–1742), Feofan Prokopovič (1681–1736), Andrej I. Ušakov (1672–1747) a Annini příbuzní Saltykovové, vesměs tedy osobnosti, které se také podílely na Anině cestě k moci.

Biron založil svoji moc na pevném vojenském režimu. Pro ruskou šlechtu byl každý pokus o odpor nebezpečný. Přesto, i když si byla vědoma, jakou sílu prostřednictvím armády Biron udržuje, pokoušela se o jeho svržení. Razanci, s jakou se Biron vypořádával s projevy odporu, dosvědčuje následující událost: Artemij P. Volynskij (1689–1740), jeden z příslušníků ruské šlechty, který za bironovštiny dosáhl vysokého postu, zejména, když v letech 1738–1740 působil jako jeden ze tří členů Kabinetu ministrů, zřízeného roku 1731 jako orgánu, podpisy jehož všech tří členů stály na rovině s podpisem carevny, podal carevně návrh, aby ruské šlechtě jako celku svěřila větší podíl na vládě, než tomu

bylo doposud. Chtěl, aby panovnice přijala odpovědnost dvoukomorovému ze šlechticů složenému sněmu nahrazujícímu nevyhovující jednokomorový senát. Anna Ivanovna postoupila návrh Bironovi. Ten ho označil za protiústavní čin a nechal Volynského a několik jeho spolupracovníků obvinít z přípravy proticarského povstání. Po krátkém mimořádném soudu byl Volynskij společně se dvěma nejbližšími spolupracovníky popraven. Další skupina Volynského spolupracovníků byla deportována na Sibiř.

K pozitivním rysům vlády Anny Ivanovny patřil pokračující zájem o vědu a kulturu. V Rusku i nadále působila řada významných osobností především německého původu, jejichž přičiněním se ruská věda a kultura rychle rozvíjela. Jejich přičiněním se pak současně o ruské vědě hovořilo v Evropě.

Za Anny Ivanovny se např. v carském divadle hrály italské opery, v roce 1737 byla v Rusku založena první baletní škola, u dvora vznikla chórová kapela. Anna Ivanovna však také ráda lovila. Jen v roce 1738 prý sama zastřelila 1.024 zvířat, včetně 374 zajíců a 608 kachen. Za zmínku stojí i to, že za carevny Anny Ivanovny byl v roce 1735 odlit car-kolokol a v únoru 1740 byl v Sankt Petěrburku vytesán velkolepý ledový palác.

Pozitivním krokem byl i rozvoj řemesla a obchodu. Rostl objem zemědělské produkce, která mohla být určena na vývoz – vývoz se realizoval přes jediný spolehlivý námořní přístav – Archangelsk. Na Urale a Sibiři se za státního dohledu budovali nové metalurgické závody. Tím se ke konci vlády Anny Ivanovny, v roce 1740, Rusko dostalo v množství vyrobené litiny na první místo ve světě (dvacet pět tisíc tun ročně).

Paradoxně se i v tomto rezortu šířilo nevolnictví. V roce 1736 byl dokonce zveřejněn carevnický ukaz, kterým se všichni pracující manufaktur a továren měnili v nevolníky vlastníků těchto zařízení. Tentýž ukaz ovšem doplňoval nařízení Petra Velikého o povinné službě ruské šlechty státu. V Annině ukazu byla tato služba poprvé v ruských dějinách vymezena počtem let. Jednalo se o dvaceti pěti leté období, po kterém z ní mohl šlechtic odejít. Po dobu dvaceti pěti let však byl i on svým způsobem nevolníkem. Svědčí o tom např. skutečnost, že při zakládání továren nepanoval zákon trhu, ale rozhodnutí panovníka. Centrální řízení pak fungovalo i v dalším. Např. pokud vlastník továrny nebo manufaktury produkoval méně, nebo naopak příliš mnoho, mohl být podřízen státní správě, nebo mu mohl být dokonce majetek ve státním zájmu zkonfiskován. Úkolem vlastníka bylo především odvádět státu daně (penězi nebo částí produkce). Pokud tak nečinil (nesplňoval požadovanou kvótu), byl nejen pokutován, ale i trestán jinou, vyšší formou.

Vláda Anny Ivanovny byla udržována velmi přísnými a krutými metodami. V jejich čele stála Tajná kancelář vedená Andrejem I. Ušakovem. Jednalo se o řídicí policejní aparát využívající ke své činnosti řadu krutých prakticky středověkých metod mučení.

Anna Ivanova nedůvěřujíc staré petrovské gardě nechala v září 1730 zřídit novou elitní jednotku – Izmailovský pluk, který z velké části tvořili důstojníci z Pobaltí. Řadoví vojáci se pak rekrutovali především z Ukrajiny. Prvním velitelem Izmajlovského pluku se stal livonský diplomat v ruských službách hrabě Karl Gustav Levenvolde (?–1735), jeden z carevnických favoritů. Anna Ivanova nechala vyrobit novou korunu s dvěma

a půl tisíci briliantů. Na chod dvoru se ročně investovalo dva a půl milionu zlatých rublů. V téže době se na chod Akademie věd a Námořní akademie vydávalo čtyřicet sedm tisíc zlatých rublů a na Lékařskou kancelář, která měla na starosti boj s nakažlivými chorobami, šestnáct tisíc zlatých rublů.

Kdežto ruskou vnitřní politiku fakticky řídil Biron, v čele ruské zahraniční politiky stál Andrej I. Ostermann. Svým způsobem se jednalo o Bironův prototyp. Nebyl jako Biron bouřlivákem vyvolávajícím spory. Naopak se snažil hledat kompromis. Kvůli tomu jej ostatně Biron toleroval. V zahraniční praxi se to projevovalo Ostrmannovou maximální snahou najít pro Rusko výhodná spojení a pokud to jen trochu bylo možné, vyhnout se konfliktům. Ostrmann se mimořádně angažoval ve vyjednání ruského spojení s rakouskými Habsburky. Navazoval tím na svoji předchozí aktivitu. Ostrmannovým přičiněním byla s nimi uzavřena smlouva s cílem zabezpečit se proti polskému a osmanskému nebezpečí již v roce 1726.

Přes Ostrmannův mírový konstruktivismus Anna Ivanovna absolvovala dva velké válečné konflikty. Prvním z nich byla účast ve válce o polské nástupnictví, do které Rusko vstoupilo v roce 1733, krátce po smrti tehdejšího polského krále Augusta II. Saského zvaného pro svoji postavu Silný. Ve válce o polské dědictví šlo o to, že většina polské šlechty kandidovala na uprázdněný polský trůn někdejšího polského krále Stanislava Leszczyňského (1677–1704–1709–1733–1736–1766). Rusko a rakouští Habsburkové se však postavily proti a podpořily kandidaturu syna Augusta II. saského kurfiřta Augusta Třetího (1696–1733–1763). Když k prosazení tohoto kandidáta nepomohla „dobře míněná slova“ rusko-rakouské koalice, vtrhla ruská vojska vedená generálem polním maršálem Petrem Lassim (1678–1751) na polské území. Záhy jim přišli na pomoc Rakušané. Stanisław Leszczyński prchl do Gdaňska v domnění, že tam dorazí francouzské loďstvo s francouzskými vojáky. Dříve se však ke Gdaňsku dostala ruská vojska vedená generálem Burkhardtem Ch. Münnichem (1683–1767). Gdaňsk padl a Stanisław musel prchnout. Kam jinam než do Francie. A tak se na polský trůn za ruské pomoci dostal August Třetí. Ponecháme-li stranou rusko-polské šarvátky o Ukrajinu, které provázely téměř celé 17. století, byla Annina válka první velkou ruskou intervencí do polských záležitostí.

Druhým velkým válečným konfliktem, do kterého Anna vstoupila, byla válka s Osmanskou říší. Odehrávala se v letech 1735–1739. Protože válka o polské dědictví se vinula až do roku 1736, Anna na jejím počátku bojovala na dvou frontách. Rusko-osmanský konflikt byl z obou stran chápán jako „svatá válka“. Osmani bojovali proti nevěřícím za rozšíření islámské víry směrem na sever a Rusové naopak proti nepřátelům Kristovy víry za navrácení svatého místa pravoslaví – Konstantinopole – do lůna pravého vyznání. Ve skutečnosti však Osmani jen usilovali o rozšíření svého mocenského postavení, kdežto Anna tímto konfliktem jen pokračovala v záměru Petra I. získat pro Rusko černomořské pobřeží. Důvodem sporu bylo i pro Rusy přežívající trauma z jejich porážky v roce 1711, kterým se Rusové museli vzdát Azova.

O vážnosti, s jakou Anna k tomuto konfliktu přistoupila, svědčí, že velení opět svěřila svému nejlepšímu generálu Burkhardtovi Münnichovi. Münnich zpracoval ještě před zahájením bojů strategický plán, jehož cílem bylo ve čtyřech letech získat severní Černomoří, Krym, Moldavsko a Valašsko a celé tažení završit v roce 1739 vstupem do Konstantinopole. První boje byly pro Rusy příznivé. Lassi stojící v čele dunajské armády bez větších problémů dobyl v roce 1736 Azov a vstoupil na Krym. Začalo účtování se staletým nepřítelem, který se považoval za dědice tatarské Zlaté Hordy, krymskými Tatary. Münnich obdržel výslovné svolení panovnice, že může plenit Krym podle vlastního uvážení. Tvrdí se, že Münnich plnil tento úkol tak důkladně, že vyzýval vojáky k takovému ničení, aby na Krymu nezůstal jediný celý dům. Krymští Tataři v obavách o holé životy masově opouštěli domovy. V krymských horách se ocitly tisíce tatarských uprchlíků. Rusové pak procházeli liduprázdnými vesnicemi.

V létě 1737 pokračovali Rusové v dobývání dalšího území. Záhy se jim vzdala velká osmanská pevnost Očakov. Münnich vzápětí začal konkretizovat plán na dobytí Konstantinopole. To se mu však nezdařilo. Lví podíl na tom měly nemoci, které vypukly v jeho vojsku. Letopisci tvrdí, že ruské ztráty v přímých bojích byly několikanásobně nižší než ztráty, které Rusové utrpěli v důsledku nemocí a nedostatečného zásobování. Poslední ranou pro toto ruské tažení zřejmě bylo rakouské ustoupení z Bělehradu. Turci tím totiž mohli přemístit proti Rusům početné síly. Rusové proto podepsali v roce 1739 nevýhodný bělehradský mír. Vraceli jim Osmanům všechny zisky s výjimkou Azova.